

T.C.
GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

TÜRKİ DİLLERİN GÜNORTA-GÜNBATAR TOPARINDA İŞLİĞİN
ŞART FORMASI
(TÜRKİ DİLLERİN GÜNEYBATI GRUBUNDA FİİLİN ŞART KİPİ)

Hazırlayan
Sebahat ARMAĞAN

Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı
Yeni Türk Dili Bilim Dalı
Yüksek Lisans Tezi

Danışman
Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK

TOKAT – 2006

TÜRKÎ DİLLERİN GÜNORTA-GÜNBATAR TOPARINDA İŞLİĞİN
ŞART FORMASI
(TÜRKÎ DİLLERİN GÜNEYBATI GRUBUNDA FİİLİN ŞART KİPİ)

Tezin Kabul Ediliş Tarihi: 13 / 11 / 2006

Jüri Üyeleri (Unvanı, Adı Soyadı)	İmzası
Başkan : Prof. Dr. Ali İbrahim SAVAŞ
Üye : Doç. Dr. Hanifi VURAL
Üye: Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK
Üye:	
Üye:	

Bu tez, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yönetim Kurulunun 19.10.2006 tarih ve 2006/25-07 sayılı oturumunda belirlenen jüri tarafından kabul edilmiştir.

Enstitü Müdürü: Prof. Dr. Osman DEMİR

Mühür
İmza

TEŞEKKÜR

Türk Dilleri, tahminen 150 milyon kişi tarafından konuşulmaktadır. Türkî Diller coğrafi bölgelere, tarihî gelişmelere ve politik kararlara göre değişiklikler göstermektedir.

Türk Dilleri'nin Güneybatı Oğuz grubunda yer alan Türkmençe, Türkmenistan'ın resmi dili olup, ülkede 3.500.000 kişi bu dili konuşmaktadır. Türkmenistan dışında, İran, Afganistan ve Türkiye'de de bu dil hâlâ varlığını sürdürmektedir. Toplam 6.000.000 kişi yeryüzünde bu dili kullanmaktadır. Türkmençenin kelime hazinesini Türkçe, Arapça, Farsça ve Rusça oluşturmaktadır. Bunun sebebi, Türkmenlerin 1928'e kadar Arap, 1928–1940 yılları arasında Lâtin ve 1940'tan sonra ise Kril Alfabeti'ni kullanmalarındır.

Gerek kullanılan farklı alfabeler gerekse coğrafi, siyasî, politik değişiklikler Türkî Diller arasında farklılıklar ve benzerlikler ortaya koymuştur. Türkiye Türkçesiyle de ayrılmaz bir bütün olan diğer dillerin incelenmesi benzerliklerin ve farklılıkların tespit edilmesi gerekmektedir. İşte bu amaçla biz tez konusu olarak değerli dilbilimci B. Hocaev'in *Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Toparındanda İşliğin Şart Forması* (Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda Fiilin Şart Kipi) adlı çalışmayı yapmaya karar verdik.

Bu tezin hazırlanmasında yardımlarını benden esirgemeyen ve bana böyle bir konuyu çalışma imkânı sunan saygı değer hocam, Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK Bey'e, tez konum konum üzerindeki fikirleri ile beni aydınlatan değerli hocam Doç. Dr. Hanifi VURAL Bey'e en içten teşekkürlerimi sunmayı bir borç bilirim.

ÖZET

Türkmence, Ural-Altay Dil Ailesi'nin Altay Kolu'nun Oğuz (Güneybatı) Grubu Dilleri arasındadır. Bu grupta Türkmenceden başka Türkiye Türkçesi, Azerî Türkçesi ve Gagauzca yer almaktadır.

Dilimizin yapı, kelime varlığı ve anlam fonksiyonlarının incelenmesi açısından bu gruptaki diğer dillerin de gramer özelliklerinin tespit edilmesi, konu üzerine derinlemesine bir inceleme yapılması gerekmektedir. Bu sebeple diğer dilbilimciler tarafından yazılan kitaplar, makaleler Türkiye Türkçesine aktarılmalı, ortaya çıkan farklılıklar ve benzerlikler tespit edilmelidir.

Tez konumuz olan bu kitapta Güneybatı Türkî Dilleri'ndeki şart kipinin kökeni; morfolojik, semantik ve sentaktik özellikleri anlatılmış, şart kipiyle kurulan basit ve birleşik cümleler, şart anlatan diğer sözcük ve kelime grupları incelenmiştir.

Bizde, bu tür bir gramer araştırması günümüze kadar yapılmış değildir. Şart kipi üzerine dilbilgisi kitaplarımızda çok kısa bilgi verilip bu kipin fiil çekimleri gösterilmiş, anlam özellikleri ve şartın kökeni hususunda diğer Türkî dillerin gramerlerinden örneklerin verildiği detaylı bir araştırma ortaya konulmamıştır.

Bu tezin konusu Türkmenistan İlimler Akademisi hocalarından Berdi Hocayev'in hazırladığı ve İlim Neşriyatı tarafından Aşkabat'ta 1990 yılında Kril harfleriyle yayımlanmış "*Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Taparında İşliğin Şart Forması.*" (*Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda Fiilin Şart kipi*) adlı kitabın Türkiye Türkçesine aktarılmasıdır.

Kitapta şart kipinin kökeni ve anlam özellikleri incelenmiş, bunların ifade ettiği bütün özellikler ele alınarak, her birine örnekler verilmiştir.

Yeni nesillere dil Őuuru vermek ve gramer unsurlarının gerçek anlamlarını ortaya koymak için önemli gördüğümüz bu çalışmanın Türkiye Türkçesindeki kipler için de yapılması gerektiğine inanıyoruz.

Anahtar kelimeler: Şart kipi, Türkmençe, Türkiye Türkçesi

ABSTRACT

Turkmen Turkish is among Oğuz (Southwest) Group Languages of Ural-Altay Language Family. This group also includes Turkey Turkish, Azerbaijani Turkish and Gagauzca.

So as to study the structure, word wealth and meaning functions of our language it is essential that grammar characteristics of the other language in this group should be established and a detail study on the subject be made. For this reason books, articles written by other linguistics should be translated into Turkey Turkish and the resulting difference and similarities should be established.

In this book which is our thesis subject, the origin, morphological, semantic and syntactic characteristic of model of condition in Southwest Languages have been explained and simple and compound sentences formed with model of condition, other words and word groups describing a condition have been studied.

A grammar research of such kind has not been carried out henceforth by us. A brief information on model of condition has been given in our grammar books, verb conjugations be showed, however a detailed research with examples on meaning characteristics and origin of condition in grammes of other Turkish languages has not been conducted.

The subject of this thesis is translating the book prepared by Berdi HOCAEV, one of the teaching assistants of Turkmenistan Academy of Sciences, and published in 1990 in Ashgabat in Cyrillic letters by İlim Neşriyat called “Türkî Dillerin Günorta-Günbatar Toparında İşliğin Şart Forması” (Model of Condition of Verb in Southwest Group of Turkish Languages).

In the book, model of condition and desire-condition have been studied by the viewpoint of origin and meaning, all the peculiarities these have stated have been assessed and examples for each given.

We believe that this research which we think is quite valuable for the purpose of making posterity conscious of language and comprehend the real meaning of grammar elements should be conducted for the models in Turkey Turkish.

Keywords: Model of condition, Turkmen Turkish, Turkey Turkish

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
TEŞEKKÜR	i
ÖZET	ii
ABSTRACT	iv
İÇİNDEKİLER	vi
KISALTMALAR	x
1.GİRİŞ	1
2.LİTERATÜR TARAMASI	2
3.MATERYAL VE YÖNTEM	7
3.1 TÜRKMEN ALFABESİNDEKİ SESLER VE KARŞILIKLARI	8
3.2 TÜRKMENÇE, AZERİ TÜRKÇESİ VE GAGAUZCA'DAN ALINAN	
METİNLERDEKİ SESLERİN KARŞILIKLARI	10
3.3 [ESERİN] ÖNSÖZÜ	12
3.4 I. BÖLÜM: ŞART KİPİNİN MORFOLOJİK VE SEMANTİK ÖZELLİKLERİ	14
3.4.1 Esas Fiili Sıfat Fiillerden Oluşanlar Cümleler	23
3.4.2 Esas Fiili Gereklilik Kipindeki Fiillerden Oluşanlar	25
3.4.3 Esas Fiili Hayal Kipindeki Fiillerden Oluşanlar	26
3.4.4 Esas Fiili –ıp/-ip/-up/-üp Zarf Fiil Eklerini Almış Olanlar	26
3.4.5 Esas Fiili İsimlerden Oluşanlar	26
3.5 II. BÖLÜM: FİİLİN ŞART KİPİNİN SENTAKTİK ÖZELLİKLERİ	44
3.5.1 Fiilin Şart Kipi İle Oluşan Birleşik Cümleler	44
3.5.1.1 Şartlı Birleşik Cümle	50
3.5.1.2 Karşılık Anlamlı Birleşik Cümle	52

3.5.1.3 Zaman Yardımcılı Birleşik Cümle	57
3.5.1.4 Yer Yardımcılı Birleşik Cümle	58
3.5.1.5 Ortak Özneli Birleşik Cümle	59
3.5.1.6 Temel Yüklemler Zamir Oluşturan Birleşik Cümle	60
3.5.1.7 Temel Cümle Öğeleri Zamir Tamlayıcılı Birleşik Cümle	61
3.5.1.8 Zamir Nesneli veya Dolaylı Tümleçli Birleşik Cümle [yönelme, ayrılma hal ekli]	62
3.5.1.9 Miktar Yardımcılı Birleşik Cümle	63
3.5.1.10 Benzetme Yardımcılı Birleşik Cümle	64
3.5.1.11 Karşıtlık Yardımcılı Birleşik Cümle	65
3.5.2 Fiilin Şart Kipinin Katılması İle Kurulan Giriş Sözcükler	65
3.5.2.1 Şart Yardımcılı Cümleden Giriş Cümlesine Geçen Cümleler	67
3.5.2.2 Giriş Cümlesi Fonksiyonuna Geçen, Ama Bünyelerinde Belli Bir Derecede Şart Anlamı Saklayan Cümleler	67
3.5.2.3 Giriş Cümlesi Fonksiyona Tam Geçen Cümleler	68
3.5.3 Fiilin Katılması İle Kurulan Basit Cümleler	69
3.5.3.1 Belli Bir Şahısta Gelen Fiilin Şart Kipinin Yardımı İle	71
3.5.3.2 Şart Kipinin Arkasına <i>-mika/-mike</i> Soru Eklerinin veya <i>-ka/-ke</i> Ekinin Getirilip, Cümle İçinde Soru Zamirinin Kullanılması İle	72
3.5.3.3 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından <i>gerek</i> Sözcüğünün Kullanılması İle	72
3.5.3.4 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından <i>nétcek (<nème étcek)</i> Sözcüğünün Kullanılması İle	73
3.5.3.5 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından <i>bolmak</i> Fiilinin Kullanılması İle	74
3.5.3.5.1 Olumsuz <i>Umumî Şimdiki Zaman (-yar/-yer)</i> veya <i>Geçmiş Zaman Eki</i>	

<i>Almış bolmak Fiilinin Arkasına -mı/-mi Soru Eki Getirilmesi İle</i>	74
3.5.3.5.2 <i>Bolmak Fiilinin Umumî Şimdiki Zaman(-yar/-yer) veya Gelecek Zamanların Birinde Kullanılması İle</i>	74
3.5.3.5.3 <i>Bolmak Fiilinin, Olumsuz Şeklinin Bilinen Geçmiş Zaman, Umumî Şimdiki Zaman ya da Gelecek Zamanların Birinde Kullanılması İle</i>	75
3.5.3.6 <i>Şart Kipindeki Fiile İkinci Kez, Belirsiz Gelecek Zaman, Devamlı Geçmiş Zaman ya da -dır/-dir Ekli Sıfat Fiil Getirilmesi ve Araya ise -da/-de Edatının Konulması İle</i>	75
3.5.3.7 <i>Bir Fiilin Önce Şart ve Onun Arkasından da Emir Kipinde Tekrarlanması İle:</i>	76
3.5.3.8 <i>bilmek Yardımcı Fiilin Şart, Asıl Sözü İse Zarf Fiil ve Emir Kipinde Kullanılması İle</i>	76
3.5.3.9 <i>Şart Kipindeki Fiil Arkasından -da/-de Edatının ve Biridir Sözüünün Kullanılması İle</i>	77
3.5.3.10 <i>Şart Kipindeki Fiilin Arkasından Bilinen Geçmiş Zaman veya Umumî Şimdiki Zaman (-yar/-yer) Eki Almış bilmek Fiilinin Soru Şeklinin Getirilmesi İle</i>	77
3.5.3.11 <i>Şart Kipindeki Fiilin Arkasına neme Zamiri ve etmek Fiilinden Meydana Gelen nêtmek Sözüünün Umumî Şimdiki Zamanda Kullanılması İle</i>	78
3.6 III. BÖLÜM KENDİ ANLAMLARINDAN UZAKLAŞAN ve BAŞKA ANLAMLAR KAZANAN ŞART KİPİNDEKİ SÖZLER ve SÖZ ÖBEKLERİ	78
3.6.1 Bolmak Fiili	85
3.6.2 İmek Ek Fiili	92
3.6.3 Diymek Fiili	94
3.6.4 Diyseñ Fiili	98

3.6.5 Görmek, Seretmek Fiilleri	98
3.6.6 Yatmak-Turmak, Oturmak-Turmak Fiilleri	99
3.6.7 Gınanmak, Nedis Ağırnak Fiilleri	100
3.7 [ESERİN] SONUCU	109
4. TÜRKİYE TÜRKÇESİNDE ŞART KİPİ	113
5. BULGULAR	126
6. SONUÇ VE ÖNERİLER	131
KAYNAKLAR	133
Ek-1 METİN AKTARMASINDA ANLAM KARŞILIĞI VERİLEN GRAMER TERİMLERİ	135
Ek-2 ÖRNEK CÜMLELERDE GEÇEN TÜRKMENÇE KELİMELEK SÖZLÜĞÜ	139

MİSAL ALNAN İŞLERİN ŞERTLİ GISGALTMASI

(KISALTMALAR)

Türkmen Dilinde

A. G., K. è. – Ata Govşudov. Köpetdagiñ èteğine . – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir,
1952.

A. G., P. h. – Ata Govşudov. Povestler ve Hekayalar. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir,
1953.

A.D., S. è. – Agacan Durdiev. Saylanan èserler. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir, 1951.

A. K., S. – Aman Kekilov. Söygi.- Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir, 1961.

A. N., G. – Aşır Nazarov. General. – Aşgabat: Türkmenistan, 1973.

B. K., A. è.- Berdi Kerbabaev. Aygıtlı èdim. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir, 1949.

B. K., A. è., I - Berdi Kerbabaev. Aygıtlı èdim. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir,
1955. 1 kitap.

B. K., A. è. II - Berdi Kerbabaev. Aygıtlı èdim. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir,
1955. 2 kitap.

B. K., A. è. III - Berdi Kerbabaev. Aygıtlı èdim. – Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir,
1955. 3 kitap.

B. K., G. A. – Berdi Kerbabaev. Gaygısız Atabay. - Aşgabat: Türkmenistan, 1965.

B. S., B. – Beki Seytèkov. Bedirkent. - Aşgabat: Türkmenistan, 1972

B. S., D., I – Beki Seytèkov. Bedirkent. - Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir, 1959. 1 kitap.

B. S., S. è. – Beki Seytèkov. Saylanan èserler. - Aşgabat: Türkmen dövletleşneşir, 1951.

G. – Göroğlı. – Aşgabat, 1941 (Latın grafikasında)

G. G., T. M. – Gurbandurdı Gurbancèhedov. Toylı Mergen.- Aşgabat: Türkmenistan.
1970.

G. M., G. S., K. g. – Guseyin Muhtarov, Gara Seyitliev. Kümüş galırcak. – Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1951.

G. o. – Göroğlı. Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1958.

Z., G. – Zelili, Goşgular. – Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1954.

K., S. è. – Kemine. Saylanan eserler. – Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1954.

M. g., S. g. – Magtımğulı. Saylanan Goşgular. – Aşgabat, 1940 (Latın grafikasında)

M., Z. – T – Mollanepes. Zöhre – Tahir – Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1954.

N. a., L. – M. – Nurmhammet Andalıp. Leyli ve Mecnun. – Aşgabat – M., 1948.

N. a. s. – Nakıllar ve atalar sözi. - Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1961.

N. C., C. – Narıman Cumaev Ceyhun. - Aşgabat: Türkmenistan, 1971.

N. S., S. è. – Nurmırat Sarıhanov. Saylanan eserler. - Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1951.

“P” – “Pioner” hurnalı.

“S. T.” – “Sovet Tükmenistanı” gazetisi.

“S. T. a.” – “Sovet Tükmenistanınıñ ayalları” curnalı.

“T.” – “Tokmak” curnalı.

T. n. – Türkmen nakılları. - Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1949.

H. D., I., III Hıdır Deryaev. İkbal. - Aşgabat: Türkmenistan, 1966. 3 kitap.

H. D., H. – Hıdır Deryaev. Harasat. - Aşgabat: Türkmenistan, 1974.

H. I., P. – Hacı İsmayılov. Povestler. - Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1

AZERBAYCAN DİLİNDE

A.n. – Azərbaycan nağılları.- Bakı: Azərdövlətnəşir, 1976.

A. n., I – Azərbaycan nağılları, birinci cild. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyatı, 1961.

- A. n., II – Azərbaycan nagılları, ikinci cild. – Bakı: Azərbaycan SSR EA Nəşriyatı, 1961.
- A. h. d., I – Azərbaycan halk dastanları, birinci cild. - Bakı: Azərdövlətnəşir, 1961.
- Ə. h., T. k. - Əlibala hacızadə. Təyyarə kölkəsi. – Bakı: Kənclik, 1974.
- K. – Koroglu. – Balı: Kənclik, 1975.
- M. G., M. g. – Musa Gocayev. Maye gızıl. – Bakı Kənclik, 1975.
- M. S. O., D. Ş. – M. S. Ordubadi. Döyüşən şəhər. – Bakı: Azərnəşr, 1960.
- M. h., Ə., VII – Mehdi hüsəyn. Əsərləri, yedinci cild. – Bakı: Azərdövlətnəşir, 1976.
- M. C., İ. f. – Mir Cəlal. İnsanlığ fəlsəfəsi. - Bakı: Azərnəşr, 1961.
- M. C., S. g. – Mir Cəlal. Silah gardaşları. - Bakı: Kənclik, 1974.
- S. V., M. ş. – Süleyman Bəliyev. Mubahisəli şəhər. - Bakı: Azərdövlətnəşir, 1974.
- S. G., S. o. – Salam Gədirzadə. Sən olmasaydın... – Bakı: Kənclik, 1974.
- S. D. Y. g. – Bakı: Kənclik, 1974.h. s. – hikmətli sözlər – Bakı: Uşakəncənəşr.

GAGAUZ DİLİNDE

- G. r. m. s. – Gagauzsko- russko-moldabskiy slovar'. – Ma. Sovetskaya əntsiklopediya, 1973.
- G. f. – Gagauz folkloru. – kişinèy: Kartya Moldovenyaskè, 1969.
- D. T., A. i.- Dionisiy Tanasoglu. Adamın işləri. – Kişinev: Kartya Moldovenyaskè, 1969.
- D. T., Ç. t. - Dionisiy Tanasoglu. Çal, türküm. . – Kişinev: Kartya Moldovenyaskè, 1966.
- D. T., N. A., G. d. - D. Tanasoglu, N. Arabadci. Gagauz dili. 5-6 cı klaslar için. - Kişinev: Kartya Moldovenyaskè 1962.

L. P., G. – L. A. Pokrovskaya. Gramatika Gagauzkogo yazıka. Fonetika i morfolojiya. – M: Nauka, 1964.

L. P., S. – L. A. Pokrovskaya. Sintaksis Gagauzkogo yazıka v sravnitel'nom osveşenii. – M: Nuaka, 1978.

M. K., K. – Mina Kösā. Kısmet. – Kişinev: Kartya Moldovenyaskê, 1973.

N. T., B. B. – Nikolay Tanasoglu. Bucak, bucak – Kişinev: Kartya Moldovenyaskê, 1970.

S. K., Y. – Stepan Kuruglu. Yollar. – Kişinev: Kartya Moldovenyaskê, 1970.

TÜRK DİLİNDE

A. B., D. H. – Aleksandr Belyaev. Dünyanın Hâkimi – Sofya: Narodna prosveta, 1969.

A. N., O. a. – Aziz Nesin. Orkestra adam. – Sofya: Narodna prosveta, 1960.

E. S., S. h. – Emiliyan Stanef. Seçilmiş hikâyeler. – Sofya: Narodna prosveta, 1970.

N. H., B. e., V – Nâzım Hikmet. Bütün eserleri, cilt bes. – Sofya: Narodna prosveta, 1969.

H., N. B. e., VII – Nâzım Hikmet. Bütün eserleri, cilt yedi. – Sofya: Narodna prosveta, 1969

N. H., F. – Nasreddin Hoca (Fıkralar). – Sofya: Narodna prosveta, 1957.

R. m. – Hayriye Memedova, Emil Boef. Rodop manileri.). – Sofya: Narodna prosveta, 1962.

S. A., K. m. m. – Sabahattin Ali. Kürk Mantolu Madonna. – Sofya: Narodna prosveta, 1960.

S. C., T. o. k. – S. Cikiya. Türkçe okuma kitabı. – T. bilisi: İzd-vo Tbilisskogo universiteta, 1971.

1.GİRİŞ

B. Hocaev'in *Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Taparında İşliğin Şart Forması* adlı kitabı Aşgabat'ta 1990 yılında basılmıştır.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Fiilin Şart Kipinin Morfolojik-Semantik Özellikleri, ikinci bölümde Fiilin Şart Kipinin Sintaktik Fonksiyonları ve son bölümde ise Kendi Anlamlarını Kaybeden ve Yeni Anlamlar Kazanan Sözler ve Söz Öbekleri anlatılmaktadır.

İncelenen eser Kril Alfabeti'yle yazılmış olup, 100 sayfadan oluşmaktadır. Önsözle başlayan kitabın üçüncü bölümünden sonra, sonuç kısmı yer almaktadır. Dipnotlar ve kısaltmalar eserin sonunda verilmiştir.

Dilimizin de içinde bulunduğu Güneybatı grubu dillerinde yer alan Türkmençe Türkçesiyle kaleme alınmış olan eserde, yer yer Rus dilbilimcilerinin konu hakkındaki görüşlerine de müracât edilmiştir.

Türkiye Türkçesindeki gramer unsurlarının daha iyi idrak edilebilmesi için bu tür çalışmalar zaman zaman yapılmalıdır.

Daha önce yine bu tarz birçok çalışma yapılmış olup, şart kipi üzerine özel bir inceleme bulunmamaktadır.

İşte bu amaçla, tezimizde Güneybatı Türkî Dillerinde önemli bir yeri olan şart ekinin kökenini, anlam fonksiyonlarını, ses ve şekil özelliklerini, oluşturduğu diğer yapıları ve kelime gruplarını ortaya koymaya çalıştık.

2. LİTERATÜR TARAMASI

Hikmet Dizdaroğlu, *Tümce Bilgisi*: Dilek cümlesi için, bir dileği, isteği, özlemi açığa vuran; yüklemi dilek kipinde olan, dilek kipinin hikâye ve rivayet bileşik zamanlarına, istek kipine, istek kipinin hikâye ve rivayet zamanlarına; ilgili kiplerin koşul bileşik zamanına dayalı bir kiptir, der.

Hikmet Dizdaroğlu, yan tümcesi dilek ya da koşul kipinden oluşan tümceyi koşul tümcesi olarak tanımlar. Ayrıca koşulun nedenini bildiren yan tümceyi başlama tümcesi, koşulun nedeninin sonucu olan temel tümceyi de sonuç tümcesi ya da ceza tümcesi olarak tanımlar.

Koşullu yan tümcenin, öbür yan tümceler gibi temel tümceden önce geldiğini de sözlerine ekler.

Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi* kitabında şart ekleri için şunları söyler: Bu ek yalnız şekil ifade eden ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart halinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.

Şart ekli olan tipik bir tasarlama kipidir. Hiçbir hüküm ifade etmez; Hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz, mücerret bir tasarlama ifade eder. Bazen istek içinde kullanılır. Bu kullanımda şart değil temenni ifadesi bulunur.

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri'nde* ise şart kipi hususunda, *i-* ek fiiline *-sa* şart ekinin getirilmesiyle oluşturulan şart kipinin çekiminin diğer kiplerden farksız olduğunu söyler.

Prof. Dr. Mustafa Özkan, Dr. Osman Esin, Dr. Hatice Tören, *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım* adlı kitapta, ek fiilin şartını: *isem-isen-ise-isek-iseñiz-iseler* şeklinde gösterirler.

Şartlı bileşik cümle: Şart ifadesine dayalı bir yardımcı cümle ile bir ana cümlenin oluşturduğu bir birleşik cümledir. Ana cümle bir fiil cümlesiye, yardımcı cümle ana cümleyi çok defa zarf olarak, eğer ana cümle bir isim cümlesiye yardımcı cümle ana cümleyi çok defa özne olarak tamamlar.

Tufan Demir *Türkçe Dilbilgisi'nde* Koşul cümlelerinin eylemin gerçekleşmesini bir koşula bağlayan cümleler olduğunu söyler. Kipin fiil kök ve gövdelerine *-sa/-se* getirilerek yapıldığını sözlerine ekler.

Dilek-koşul cümlelerinin eylemin yapılması dileğini bildirdiğini; bu durumda temel cümle kurduğunu ifade ederek, bir eylemin yapılabilmesi için kendi bildirdiği eylemin yapılmasının koşul olduğunu bildirir. “Bu durumda yan cümle kurar ve yan cümlenin yüklemi olur.” diyerek sözlerine şöyle devam eder.”Dilek ve koşul anlamları iç içedir. Cümlede hangi anlamın öne çıktığı sözün gelişinden, söz edilen şeyden, ses ve söyleyiş tonundan belli olur. Ayrıca dilek koşul kipi koşul bildirdiğinde dilek anlamı kaybolur.”

Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi* kitabında şart kipinin anlamı için eylemin yapılması dileğini bildirerek, başka bir eylemin yapılması için kendi eyleminin şartı olur, ayrıca dilek-şart kipinin şart bildirdiği zaman dilek anlamının da kaybolduğunu belirtir.

Şart kipinin yapılışı: Fiil kök ve gövdelerine ünlü uyumuna göre, *-se* ulanarak yapılır.(*gelse*) Dilek-şart kipi 2.tip kişi ekini alır.

Çekimi: Olumlu biçimi (dursan), olumsuz biçimi (durmasam), olumlu soru biçimi (dursam mı), olumsuz soru biçimi (durmasam mı)?

Ekin, Eski Türkçe'deki biçimi *-sar/ -ser'dir*.

Üze Teñri basmasar.

Anadolu Türkçesinde ise bu eki *-r*'nin düşmesiyle *-se* biçiminde görmekteyiz.

Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* adlı kitapta, dilek-şart kipi(şart sigası)hakkında bu kipin şart anlamı taşıdığı zaman onu haber kipleri içinde mütalâa etmek gerektiğini söyler. Teşkil yolu, fiilin kök ve gövdesiyle şahıs eki arasına ahenge göre *-s* veya *-sa* eki getirilerek yapıldığını, Batı Türkçesinden önce, bu ekin yerini *-sar* veya *-ser* ekinin tuttuğunu da ayrıca belirtir.

Kaya Bilgegil, dilek-şart kipindeki bir fiil cezadan mahrum bulunduğu takdirde ya dilek ya da korku anlamı ifade ettiğini, her iki halde de dilek kiplerinden olduğunu da vurgular.

Bilgegil, kendilerinden sonra *de* bağlacı bulunmak şartıyla söz konusu çekime giren bir fiilin olumlu ve olumsuz halleri birbirini takip ederse fiile şart ilgisi olmayan bir anlam kazandırdığını da sözlerine ekler.

Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* adlı kitabının dilek-şart kipleri bölümünde ele aldığımız kip üzerine şu bilgileri verir:

Dilek-şart kipleri yeni Türkçede eğilim kiplerinden sayılırlar. Birleşik şart kiplerinin yani şart tarzının oluşması sonucu olağan şart cümlesi onlarla yapılır olmuş ve eski şart kipi ve bileşikleri, bağlaşik olarak olmayası şart cümlesinde ve bağlaşik olmayarak dilek anlamında kalmıştır.

Şart cümlesi: Bir baş cümleyle bağımlı yardımcı cümle niteliğinde şart kiplerinden bir dış cümleden meydana gelen birleşik cümleye “tümlene şart cümlesi” der. Şart cümlesinde, baş cümle şart yapısı değil; varılacak sonucu gösteren ceza yapısı teşkil eder.

Anlatım bakımından iki tür şart cümlesi ayırt ederiz. Biri şartın yerine gelmesiyle cezanın gerçekleşeceğini tereddütsüz gösterir. Buna “olağan şart cümlesi”

denir. Öbürü de şartın yerine gelmemesi sebebiyle cezanın gerçekleşmediğini veya gerçekleşmeyeceğini gösterir. Buna da "olmayası şart cümlesi" denir.

Dilbilgisi kitabında Tahir Nejat Gencan şart kipi üzerine aşağıdaki bilgileri vermiştir:

Bu kip, eylem tabanına *-sa* eki getirilerek yapılır. Ayrıca çekimini de şu şekilde gösterir.

gel-se-m	gel-se-k
gel-se-n	gel-se-niz
gel-se	gel-se-ler

Kipin tümcede dilek ve koşul anlamlarından hangisine kayacağı, kimi durumlarda konudan, sözün gelişinden kolayca ayırt edilir. Ses ve söyleyiş bunu çok iyi belirtir. Ekin eski biçimi Göktürk Yazıtları'nda *-sar/-ser* şeklindedir:

Üzre Teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk budun iligin törüğün kem ertedi.

Siz gelseniz de gelmeseniz de biz kıra gideceğiz.

Ağlasa da çırpımsa da bu iş olacak

-se ekini almış kiplerle ve birleşikleriyle kurulan önermeler ancak yan önerme olur. Bunlara "önerti-koşul önermesi" denir.

İnsan melek olsaydı cihan cennet olurdu.

Türkçe Dilbilgisi kitabında Mehmet Hengirmen, dilek-koşul kipinin *-sa/-se* ekiyle yapıldığını eyleme dilek ve koşul anlamlarını yüklediğini ve ünlü uyumuna girdiğini ifade eder.

Prof. Dr. Zülfikar Doğan şart eki hususunda, *Doğru Yazalım Doğru Konuşalım* adlı makalesinde "Çekimli bir eylemden sonra kullanılan dilek kipini şart kipi olarak tanımlar. Beş temel zamanın dışında kalan dilek, istek, gereklik, emirdir. Bunları temsil eden eklerse,

al-sa-m, al-ayım, al-malı, al-sın örneklerinde görüldüğü gibi doğrudan fiile (eyleme) gelir; bu ekler zaman ekleri almış çekimli bir fiil üzerine gelmez. Çekimli fiil üzerine gelen *-sa (-se)* şart ekidir. Bu tanımlamayla *dedikleri aklına yatsa hemen harekete geçer* biçiminde bir cümlenin kastedildiğini düşünelim. Bu durumda tanımda geçen “Çekimli bir eylemden sonra kullanılan” sıfatı dilek kipi sözünün başına gelmemelidir. Yukarıdaki tanımda geçen “koşul birleşik eylemi” terimi de *koşullu birleşik eylem* olsa gerek.” demektedir.

Prof. Dr. Faruk Kadri Timürtaş, *Eski Türkiye Türkçesi*’nde “ Dilek kipi, şart tarzının basit şeklidir.” der. Kipin manasında şartla birlikte dilek anlamının da var olduğunu söyler. Kip ekinin *-sa/-se* olduğunu ayrıca iyelik ekiyle çekimlendiğini belirtir. Olumsuzunun ise *-ma/-me* ile yapıldığını dile getirir.

Necip Hatipoğlu, *Türk Dili Dersleri, Yazılı ve Sözlü Anlatım* adlı kitabında dilek-şart kipinin anlam için şunları söyler:

- a) Eylemin yapılma dileğini anlatır: Ah bir evim olsa!
- b) Bir eylemi başka bir eylemin yapılmasında şart olarak gösterir: Onun aklı başında olsa böyle konuşmaz.

Kipin yapılışı: fiil tabanı+*-sa/-se*+kişi eki

3. MATERYAL VE YÖNTEM

Değerli dilbilimci B. Hocaev'in *Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Toparında İşliğin Şart Forması (Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda Fiilin Şart Kipi)* adlı kitabı, üç bölümden oluşmaktadır. Önsözle başlayan eser, sonuç, dipnotlar ve kısaltmalarla son bulmaktadır.

İncelediğimiz kitap, Kril Alfabeti'yle yazıldığı için öncelikle, Lâtin Alfabeti'ne daha sonra ise Türkiye Türkçesine aktarıldı.

Araştırmacıların muhtelif şiveler üzerinde yaptıkları çalışmalarda kullandıkları seslerin karşılıkları, transkripsiyon alfabesinde, metin aktarmasında anlam karşılığı verilen gramer terimleri ek-1 ve örnek cümlelerde geçen Türkmençe kelimeler sözlüğü de ek-2 olarak verildi. Ayrıca kitapta yer alan Rusça cümle ve paragraflar Türkiye Türkçesine aktarılarak tırnak içinde gösterildi.

Kitabımızın özsözü ve sonuç kısmı da Türkiye Türkçesine aktarıldı. İncelenen kitapta yer alan kısaltmalar ve Rusça dipnotlar Lâtin harflerine dipnotların Türkmençe kısımları ise Türkiye Türkçesine aktarıldı.

Tezimizde yer alan sayfa ve paragraflar metne göre numaralandırıldı. Ayrıca Türkmen Alfabeti'ndeki sesler ve karşılıkları, örneklerden yola çıkarak tezimizde gösterildi.

Türk dilbilimcilerin şart kipi ve şart ekinin anlam özellikleri hakkında söyledikleri tespit edildi. Kitabın tamamında şart kipi, gerek şekil gerekse anlam yönünden karşılaştırılarak ele alınmıştır. Türkiye Türkçesi, Azeri Türkçesi, Türkmençe ve Gagauzca'dan örnekler verilerek şart ekinin morfolojik, semantik, sentaktik özellikleri ortaya konulmaya çalışılmıştır.

3.1. TÜRKMEN ALFABESİNDEKİ SESLER VE KARŞILIKLARI

Metinlerde

Geçen Sesler	Karşılıkları	
А а	a	уйуркан (uyurkan) s.27 Dioniski Tanasoglu
Б б	b	мәктәб (mēktēb) s.38 Mir Cēlal
В в	v	юваш (yuvaş) s.7 Ata Govşudov
Г г	g	дегмәң (degmeñ) s.68 Berdi Kerbabaev
Д д	d	дийиғ (diyip) s.72 Насı Ismayılov
Е е	e, ye	ниреде (niredede) s. 43 Berdi Kerbabaev ериңе (yeriñe) s.55 Berdi Kerbabaev
Ё ё	yo	ёкуш (yokuş) s.83 Berdi Kerbabaev
Ә ә	ē	дәл (dēl) s.73 Ata Govşudov
Э э	é	эгер (ēger) s.56 Nurmırat Sarihanov
Ж ж	j	сежде (sejde) s.64 Güseyin Muhtarov
Ж ж	c	ғиже (gice) s.54 Ata Govşudov
З з	z	затлар (zatlar) s.75 Beki Seytēkov.
И и	i	илкин (ilkin) s.64 L. A. Pokrovskaya
Й й	y	билйән (bilyēn) s.58 Berdi Kerbabaev
К к	k	кәшкә (kēşkē) s.28 Berdi Kerbabaev
Л л	l	мугаллым (mugallım) s.40 Nurmırat Sarihanov
М м	m	муы (munı) s.56 Nurmırat Sarihanov
Н н	n	билен (bilen) s.58 Göroğlı
Ң ң	ñ	көзүң (közüñ) s.13 Salam Gedirzadē
О о	o	олубса (olubsa) s.13 Salam Gedirzadē

Ө ө	ö	Гөроғлы (Göroğlı) s.58 Göroğlı
П п	p	көпрәк (köpräk) s.43 Наси Ismayılov
Р р	r	Мыгат (Mırat) s.53 Beki Seytėkov
С с	s	савашмага (savaşmaga) s.80 Sėyfeddin Dağlı
Т т	t	тарапа (tarapa) s.55 Göroğlı
У у	u	шонун (řonuñ) s.40 Hıdır Beryaev
Ү ү	ü	өзү (özü) s.65 Süleyman Vėliyev
Ф ф	f	фигур (fikir) s.48 hikmėtli sözlėr
Х х	h	ханы (hanı) s.57 Berdi Kerbabaev
Ц ц	ts	офицер (ofitser) s.43 Наси Ismailov
Ч ч	ç	хачан (haçan) s.75 Agacan Durdiev
Ш ш	ř	гошун (goşun) s.58 Göroğlı
Щ щ	řç	
Ъ ъ	‘ (ayırma)	мэ’лумат (mė’lumat) s.12 Süleyman Vėliyev,
Ы ы	ı	гызлар(gızlar) s.68 Nurmırat Sarihanov
Ь ь	(inceltme)	
Ю ю	yu	оюн (oyun) s.56 Nurmırat Sarihanov
Я я	ya	гараşяр (garaşyar) s.64 G. Muhtarov

3.2.TÜRKMENÇE, AZERİ TÜRKÇESİ VE GAGAUZCA'DAN ALINAN METİNLERDEKİ SESLERİN KARŞILIKLARI

Metinlerde

Geçen Sesler Karşılıkları

a	a	ага (ага) s.58 Göroğlu, Türkmen Dilinde
ä	ä	вäh (vaĥ) s.52 Berdi Kerbabaev, Türkmen Dilinde
ä ä	ā	лафетmää (lafetmä) s.44 L. P. Pokrovskaya, Gagauz Dilinde
â	â	саат (sât) s.69 D.Tanasoglu, Gagauz Dilinde
d	d	деселәр (deselär) s.43 Ėdibala Hacızadē, Azerbaycan Dilinde
e	e	мен (men) s.53 Agacan Durdiev Türkmen Dilinde
ē	ě	етиштирәжедик (yetiştiräşēdik) s.64 Stepan Kuruoğlu Kişiniev,

Gagauz Dilinde

ээ	ë	ойнәр (oynär) s.26 Dioniskiy Tanasoglu Gagauz Dilinde
j	y	дејәрди (deyärdi) s.18 Ėdibala Hacızadē, Azerbaycan Dilinde
u	i	ucә(isē) s.12 Süleyman Bēliyev, Azerbaycan Dilinde
o	o	оларды (olardı) s.28 Sēyfeddin Dalğı, Azer Dilinde
ö	ö	гөрсејдиң (göseydiñ) s.26 Dionisiy Tanasoğlu, Gagauz Dilinde
y	u	ону (onu) s.30 D.Tanasoglu, Gagauz Dilinde
ү	ü	үфлесен (üfleseñ) s.39 Ata Govşudov, Türkmen Dilinde
ии	î	диинсин (dînsin) s.71 D.Tanasoglu, Gagauz Dilinde
уу	ū	отурды (oturdı) s.37 Gagauz Folkloru
үү	ū	бөлүн (bölün) s. 71 Stepan Kuruoğlu – Kişiniev, Gagauz Dilinde
δ	g	δзүм (gözüm) s.22 Berdi Kerbabaev, Türkmen Dilinde
г	ğ	гызың (gızıñ) s.21 Ata Govşudov, Türkmen Dilinde

x	ĥ	хөкманлык (hökmanlık) s.16 Beki Seytëkov, Azərbaycan Dilinde
h	h	heж олмаса (heç olmasa) s.68 Süleyman Vëliyev, Azərbaycan Dilinde
к	k	ёк (yok) s.64 Berdi Kerbabaev, Türkmen Dilinde
л	l	ил (il) s.64 Güseyin Muhtaov, Türkmen Dilinde
т	m	меңзейә (meñzeyë) s.74 Berdi Kerbabaev, Türkmen Dilinde
ш	ş	киши (kişi) s.46 Guseyin Muhtarov, Türkmen Dilinde
в	v	вокал (vokal) s.27 D. Tanasoglu, Gagauz Dilinde
ũ	y	Безәўсең (bezëyseñ) s.55 Agacan Durdiev, Türkmen Dilinde
‘	(ayırma)	мә’лумат (më’lumat) s.12 Süleyman Vëliyev, Azərbaycan Dilinde

3.3. [ESERİN] ÖNSÖZÜ

Fiilin şart kipi Türkî dillerin Güneybatı grubunda aktif kullanılan ve birçok gramatik anlamları olan, pek çok sentaktik fonksiyonları yerine getiren fiil kiplerinden biridir. Şart kipinin kullanımında ve anlamında Türkî dillerin Güneybatı (Oğuz) grubunda yer alan Türkmen, Türk, Azerbaycan ve Gagauz Dilleri'nin birçok ortak özelliği olduğu gibi bu dillerin kendine has farklılıkları da mevcuttur. Bu ise Oğuz dillerinde şart kipinin özelliklerinin ortaya konulabilmesi için böyle bir çalışmanın önemini gösterir. Ama şimdiye kadar bu mesele özel olarak ele alınmamıştır; lâkin Türkî dillerin gramer kitaplarında, makalelerde şart kipi hakkında bazı ma'lumatlar da verilmektedir. Bunun yanında Türk ve Türkmen dilleri üzerine tezler de hazırlandı.¹ Ayrıca Azerbaycan dilindeki şart kipiyle kurulan yapılar Oğuz dilleri ile karşılaştırılarak ele alındı.² Bu çalışmaların karşılaştırılan dillerin gramer unsurlarını derinlemesine ele almış olmaları açısından önemi büyüktür.³ Bu çalışmanın amacı, günümüz Türkmen, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde şart kipinin kullanımını incelemektir.⁴

Kitap önsöz, sonuç ve aşağıdaki üç bölümden oluşmaktadır:

1. Bölüm: Fiilin şart kipinin morfolojik-semantik özellikleri.
2. Bölüm: Fiilin şart kipinin sentaktik özellikleri.
3. Bölüm: Kendi anlamlarını kaybeden ve yeni anlamlar kazanan şart kipindeki sözler ve söz grupları.

¹ *Kuznetsov P. İ.* Uslovnyy perdov turetskogo yazıka: Dis... kand. filol. nayk.- M., 1950., *Hocaev B.* Günümüz Türkmen Dilinde Fiilin Şart Kipi : filol. ılım. kand... üçin yaz. Ris.- M.- Aşgabat, 1956.

² *Disovskaya N. A.* Nereal'nie uslovnie konsturksiy sintetiçeskogo i analiyiko-sintetiçeskogo tipa v sovremennom azerbaydcanskom literatrunom yazıka v sravnenii s tyurkskimi yazıkami yugo- zapadnoy gruppi// Tr. İn-ta yazıkoznaniya AN TSSR. – 1962. – Vıp. 4. - S

³ Bu çalışmanın devamında fiilin şart kipinin esas meseleleri ile bağlantılı olarak ılım-teorik konulara önem verilmiştir.

⁴ Bu çalışmada yazar, "Günümüz Türkmen Dilinde Fiil Kipleri" (Aşgabat: İlim, 1978)adlı kitabındaki fiilin şart kipine ait fikirlerini ve materiallarını derledi.

Çalışmanın bitiminde sonuç bölümü ve örneklerin alındığı eserlerin kısaltmaları verilmiştir.

Türkmen dilinden ve diğer Türkî dillerden alınan örneklerde, alıntılarda rastlanılan bazı harfler teknik olarak kendi yazılışına yakın sesler veya Türkmen dilindeki buna benzer sesi karşılayan harfler ile gösterilmiştir.

Bu konuyu Türkmen dilinin gramer konuları üzerine doktora tezi şeklinde ele alan Türkmenistan SSR-nin değerli bilim adamı Prof. N. A. Baskakov'a, bu kitabın düzenlesine yardımlarından dolayı Türkmenistan SSR-nin değerli dilbilimcisi Prof. B. Çarıyarov'a ve kitabın hazırlanmasına emeği geçen TSSR IA-nın Magtumgulu Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün dilbilimcilerine teşekkürü bir borç biliriz.

3.4. I. BÖLÜM ŞART KİPİNİN MORFOLOJİK VE SEMANTİK ÖZELLİKLERİ

s.7/1 Şart kipi Türkmen dilinde *-sa/-se*, Azerbaycan dilinde *-sa/-sä*, Türk dilinde *-sa/-se*, Gagauz dilinde *-sa/-sä* ekleri ile anlatılır.

s.7/2 “s” ünsüzünün Türkmen edebî dilinde asıl dış ünsüzü olduğunu dikkate almazsak, Türkî dillerin tamamında şart kipi, Türkmen dilindekine benzer şekilde kullanılır. Bu ek, Türkî dillerin her birinin fonetik özelliklerine göre bazı farklılıklar gösterir. Örneğin şart eki, Altay ve bazı diğer dillerde *-za/-ze*, Başgırt dilinde *-na/-ne'dir*. Tuva dilinde şart kipi, fiilin son sesine göre; *-tar/-ter*, *-dar/-der*, *-lar/-ler*, *-nar/-ner*, ekleri ile yapılır. Bunlardan *-tar /-ter*, *-dar /-der* esas şekil; diğerleri ise bu eklerin fonetik varyantları kabul edilir⁵. Türk dillerinin V-VIII. asırlara ⁶ait kitabelerinde ve belli ölçüde IX-XV. asırların bazı klasik eserlerinde⁷ şart eki *-sar/-ser* olarak kullanılmıştır. Bu ise Yakut dilinde şart kipinin en eski ve değişikliğe uğramamış şeklinin korunduğunu gösterir.

s.8/1 Şart kipi günümüz Türkmen, Azerbaycan, Türk ve Gagauz dillerinde 1. ve 2 şahıslarda şahıs eki almasına rağmen 3. tekil şahısta hiçbir şahıs eki almaz. 3. çoğul şahıs ise *-lar/-ler* ekini alarak kullanılır. Karşılaştırılan dillerde şart kipinin şahıslara göre kullanımı aşağıdaki gibidir.

Türkmen Dilinde:

Tekil	Çoğul
1. <i>yazsam, bilsem</i>	1. <i>yazsak, bilsek</i>
2. <i>yazsañ, bilseñ</i>	2. <i>yazsañız, bilseñiz</i>

⁵ *Baskakov N. A.* K voprosu o proishodeniі uslovnoy formı na *-sa/-se* v tyurkskih yazıkah// Akademiku V. A. Gordlevskomu k yego semidesyatipyatiletıyu. Sbornik statey.- M: İzd-vo AN SSSR, 1953.- S. 37 – 38.

⁶ *Malov S. E.* Yenisey skay pis' mennosty' tyurkov (teksti i perevodı). – M.- .: İzd-bo SSSR, 1952. – S. 56- 57; Şonuñki. Pamyatniki prevneyurkskoy pis' mennosti. – M.: İzd-vo AN SSSR, 1951. – S. 30 – 33.

⁷ *Tenimiev Ė. R.* Grammatıçeskiy oçerk drevneuygurskogo yazıkı po soçinenıyu “ Zolotoy blesk”: Dis... kand. filol. nauk. – L., 1953. – S. 92 – 94.

3. *Yazsa, bilse* 3. *yazsalar, bilseler*

Azerbaycan Dilinde

Tekil	Çoğul
1. <i>yazsam, bilsem</i>	1. <i>yazsag, bilsek</i>
2. <i>yazsañ, bilseñ</i>	2. <i>yazsañuz, bilseñiz</i>
3. <i>yazsa, bilse</i>	3. <i>yazsalar, bilseler</i>

Türk Dilinde

Tekil	Çoğul
1. <i>yazsam, bilsem</i>	1. <i>yazsak, bilsek</i>
2. <i>yazsan, bilsen</i>	2. <i>yazsanız, bilseniz</i>
3. <i>yazsa, bilse</i>	3. <i>yazsalar, bilseler</i>

Gagauz Dilinde

Tekil	Çoğul
1. <i>yazsam, bilsem</i>	1. <i>yazsak, bilsek</i>
2. <i>yazsañ, bilseñ</i>	2. <i>yazsañuz, bilseñiz</i>
3. <i>yazsa, bilse</i>	3. <i>yazsalar, bilseler</i>

s.9/1 Örneklerden de görüldüğü gibi karşılaştırılan dillerde şart kipine eklenen şahıs ekleri arasında çok büyük bir farklılık yoktur. Bunun sebebi, bu dillerin hepsinin şart eklerini almalarıdır. Yine de bu ekler arasında bazı özel fonetik farklılıklar da mevcuttur. Meselâ 1.çoğul şahıs eki Türkmen, Türk ve Gagauz dillerinde kalın veya ince sesli kelimeye göre farklılık göstermeden -k olarak kullanılsa da; Azerbaycan dilinde bu şahsın eki kalın ünlülü kelimelerde -g; *ince* ünlülü kelimelerde ise -k'dır. 2.tekil ve çoğul şahısların ekleri Türkmen dilinde -ñ, -ñuz, -ñiz; Türk, Azerbaycan ve

Gagauz dillerinde *-n*, *-nız*, *-niz* olarak kullanılır. Gagauz dilinde, ince ünlü taşıyan kelimelerdeki *ä* sesi 2. ve 3. çoğul şahıslarda *é* sesine dönüşür: *bil-sä*, *bil-se-niz*, *bil-se-lär*

s.9/2 Karşılaştırılan dillerin bazılarında 3.çoğul şahıslara gelen *-lar/-ler*, ekinin kullanılmadığını da görüyoruz. Ama eylemin çokluk şahsa ait olduğu, cümlenin öznesinden anlaşıldığı için çokluk ekinin düşüp düşmemesi anlama etki etmez.

s.9/3 Şart kipinin olumsuz karşılaştırılan dillerin hepsinde fiil tabanına *-ma/-me* (*-mä*) ekinin getirilmesi ile yapılır: *yaz-ma-sa* (Türkmençe); *yaz-ma-sa*, *bil-me-se* (Azerice); *yaz-ma-sa*, *bil-me-se* (Türkçe); *yaz-ma-sa*, *bil-me-se* (Gagauzca)

Örnek: İki govı duşuşsa, geçen günlerin ormanda geçirmeseler, ona yetesi bar yegen (H. D. H; 157 sah.)

“ Aspiranturanın gurtarmasam, evlänmäyəcəyäm!”(ä. h., T k., 45 sah.)

Gitsem ayıp olur (A. N., O. a.,)

... aklınıza getirmesäm sormayacanız da, - demiş kız (G. F., 210 sah.)

s.9/4 Şart kipi karşılaştırılan dillerde çok anlamlı ve çok fonksiyonlu kiplerden birisidir. Bunun içindir ki ekin bildirdiği fonetik anlam ve bu kip ekini almış sözün sentaktik fonksiyonu metne bağlı olarak ancak cümle içerisinde ortaya çıkar.

s.10/1 İncelenen diller ile diğer Türkî dillerin kelime varlıklarında ve gramer kuruluşlarında birçok umumîlilikler ve kendine has özellikler vardır. Bu tür durumları Türkî dillerde kullanılan şart kipinin fonetik ve gramatik özelliklerinde de belli ölçüde görebiliriz. Buna göre de şart kipinin esas ve belli ölçüde tartışmalı meseleleri incelendiğinde, bütün Türkî dillerin materyallerine dayanarak söylenen fikirlerin üzerinde durmak bizce de yerinde olur.⁸

⁸ Belli bir meseleye ait her yazarın söylediklerinin üstünde özellikle durmayıp, çoğunlukla, onların ifade ettikleri fikri göstermekle yetindik...

s.10/2 Şart kipi ile ayrılmaz bir bağı olan tartışmalı meselelerinden biri de, kipin zaman anlatıp anlatmamasıdır.

s.10/3 Oğuz dillerinde (bu ve diğer Türkî dillerde) şart kipi, şart anlatmakla beraber yardımcı cümle içeren birleşik cümlelerde belli bir zamana ait eylemi de ifade edebilir. Şart eki ve fonksiyonları Türkî dillerdeki ilk örneklerden itibaren âlimlerin dikkatini çeken bir mesele olmuş ve günümüze kadar bu konu üzerine çeşitli fikirler ileri sürülmüştür:

- 1- Bazı Türkolog'lara göre, şart kipi (*-sa/-se*) şimdiki zamanı anlatır.⁹
- 2- Türkolog'ların 2.bir grubuna göre, bu kip gelecek zamanı anlatır.¹⁰
- 3- Türkolog'ların 3. bir grubuna göre, bu kip şimdiki-gelecek zamanı ya da şimdiki ve gelecek zamanları anlatır.¹¹

⁹ *Kazem-Bek M. A.* Obşaya gramatika türetsko- tatarskogo yazıka. – kazan' 1846. – S. 184 – 185; *Meliorskiy P. M.* Kratkaya Kazak-Kırgız Edebiyatının Grameri ç. 1. fonetika i etimologiya. – SPB., 1884. – S. 53; *Samoyloviç A.* Kratkaya učebnaya gramatika sovremennogo osmansko-türetskogo yazıka. – L., 1925. – S. 77; *Dmitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri. – M. – L.: İzd-vo AN SSSR, 1948. – S. 166 – 167; *Kononov A. N.* Gramatika türetskogo yazıka.- M. – L.: İzd-vo AN SSSR, 1941. – S. 144; *Kuznetsov P. İ.* Uslovniy Period yüretskogo yazıka: Dis. ...kand. Filol. nauk. – S. 24; *Gadcueva N. Z.* Tipi predloceniy v sovremennom Azerbaydancskom yazıke: Dis. ... kand. Filol. nauk. – M., 1951. – S. 241 – 242; A (Fonetika, Morfolojik i sintaksis). – Baku: Elm, 1971. – S. 121 ve başgalar.

¹⁰ *Makarov T.* Tatarskaya gramatika kavkazskogo nareçiya s priloženiem sbornika poslovits i pogovorok tyurkmen Zakaspiyskoy oblasti. – Ashabad, 1904. – S. 72; *Drenkova N. P.* Gramatika hakasskogo yazıka. – Abakan, 1948. – S. 110- 111; *Baziev A. T.* Sistema siryaceniya v kumıkskom i nogayskom yazıkah: Dis... kand. Filol. nauk. – M., 1949. – S. 128; *Budagova Z. İ., Sâdiev Ş. M., Alekperov A. K.* Samouçitel' Azerbaydancskogo yazıka. – Bakü: Elm, 1977. – S. 176 ve başgalar.

¹¹ *Troyanskiy A.* Kratkaya Tatarskaya grammatika. – Kazan', 1860. – S. 44; Gramatika kirgizkogo yazıka. – Orenburg, 1897. – S. 75; *Katanov N. F.* Olit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ulazaniem glavneyşih otnoşeniy yego k drugim yazıkam tyurskogo kornya. – Kazan' 1903. – S. 857; *Belyaev İ. A.* Türkmen Edebiyatının Grameri. – Aşgabat, 1915. – S. 74; *Borovkov A. K.* Üçebnik uygurskogo yazıka. – L., 1935. – S. 162; *Kissen İ. A., Orakulov M. M.* Özbek Edebiyatının Grameri. Ç. 1. Fonetika i Morfolojik. – Taşkent, 1940. – S. 187; *Batmanov. İ. A.* Kırgız Edebiyatının Grameri. – Fruze, 1940. – S. 43; *Nasilov B. M.* Gramatika uygurskogo yazıka. – M.: İzd - vo MİV, 1940. – S. 85; *Direnkova N. P.* Gramatika şorskogo yazıka. – M. – L.: İz - vo AN SSSR, 1941. – S. 176; *Reşetov V. V.* Sovremenniy üzbeškiy yazık. – Taşkent, 1946. – Ç. 1. – S. 92; *Baskakov N. A.* Sistema spryaceniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkah tyurkskoy gruppi // İssledovaniya po sravnitel' noy grammatike tyurkskih yazıkov. Morfoloji. – M.: İzd - vo AN SSSR, 1956. S. 243; *Lyubimov K. M.* Obrazovanie, znaçeniya i upotrebleniya vremen v türetskom yazıke. Dis. ...kand. filol. nauk. – M., 1948. S. 12; *Azizova A. G.* Uslovnoy periol v sovremennom üzbeşskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – L., 1952. – S. 22; *Annanazarov O.* Proşedşē vremya v sovremennom Türkmenском literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – L., 1953. – S. 140, 149 – 150; *Pokrovskaya L. A.* Gagauz Edebiyatının Grameri. Fonetik ve Morfolojik. – M.: Nauka, 1964. – S. 217 ve diğerleri.

4- Türkolog'ların bazılarına göre, şart kipi metne göre, şimdiki ve gelecek zamanları anlatmaya muktedir.¹²

s.10/4 Bunlardan hangisinin doğru, hangisinin yanlış olduğu hususunda kesin bir fikir söylememiz mümkün değildir. Bunun sebebi ise bu fikirlerin, farklı Türkî dillerdeki şart kipi hakkında genellikle muhtelif yazarlar tarafından ileri sürülmüş olmasıdır. İşte yukarıdaki dört grubun herhangi birine ait olduğuna bakmaksızın belli bir Türkî dil hakkında söylenen fikirlerin dilin kendine has özelliklerine göre doğru olması da mümkündür. Ama Türkî dillerin araştırılma sürecine baktığımızda, bu yazarların belli bir Türkî dilde şart kipinin zaman anlatışı hakkındaki fikrini belirginleştirdiğini ve geliştirdiğini de görebiliyoruz. Örnek olarak N. K. Dimitriev Başkırt dilindeki şart kipini “ Şarta bağlı şimdiki zaman” diye adlandırmış olsa da sonradan bu kip hakkında “Şimdiki zamana bağlı şartla birlikte şarta bağlı gelecek zamanı da ifade eder.” demiştir.¹³ A. N. Kononov “ Türk Dilinin Grameri “ adlı kitabının 1. baskısında bu kipi “şartın şimdiki zamanı” olarak göstermiştir; ama kitabın sonuncu baskısında bu kipi “şimdiki gelecek zaman “ diye adlandırmıştır.¹⁴ Yani bu kip için “ şarta bağlı şimdiki zaman “ şeklinde bir terim kullanmıştır.¹⁵ Bu ise yazarın kitabın son baskısında, şartın zaman ifade edip etmeyişi konusuna önceki çalışmalarına göre daha çok dikkat sarf ettiğini ortaya koyar. Bu tür durumları bazı başka Türkolog'ların çalışmalarında da görebiliriz. Bizim fikrimize göre bunun sebebi, bu dilcilerin bir yandan şart kipinin zaman meselesinde herhangi bir geleneksel teoriye

¹² *Arhangel'skiy Al.* Tatar Grameri – Orenburg, 1894. – S. 53 – 54; *Bayliev H.* Günümüz Türkmen Dilinin Gramerinin Özeti, 1 bölüm. Morfolojik. – Aşgabat: Türkmenokuvpedneşir, 1948. – 75 s.; *Oruzbaeva B.* O. formı proşedşego vremeni v kirgizskom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – Fruze, 1951. – S. 24; *Gafarov B. G.* Sistema spryceniya v gagauzskom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1951. – S. 84, 181; *Grunina È. A.* Slocnopodçinnoe predlocenie v sovremennom üzbekskom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – M., 1952. – S. 176; *Musaev K. M.* Gramatika karaimskogo yazıka. Fonetik ve morfolojik. – M.: Nauka, 1964. – S. 293 ve diğerleri.

¹³ *Dimitriev N. K.* Başkırt Edebiyatı. – S. 167

¹⁴ *Kononov A. N.* Grammatika türetskogo yazıka. S. 144.

¹⁵ *Kononov A. N.* Grammatika sovremennogo türetskogo literaturnogo yazıka. – S. 243.

dayanmaları bir yandan da bu teorilere karşı ileri sürülen görüşleri de takip edip incelemiş olmalarıdır.

s.11/1 Oğuz dillerinde şart kipinin asıl anlamı, belli bir şart karşılamaktan ibaret olup, bu kip, genellikle yardımcı cümlenin yüklemine bağlanır. Yalnızca şart eki almış fiil, bu haliyle belli bir gramatik anlamı anlatmaz; ancak bağlandığı fiilin zaman ekine göre onların bildirdiği eylemi veya durumu anlatır. Karşılaştırılan dillerde şart ekinin genellikle gelecek zaman kipine, emir gereklik, hayal, istek gibi fiil kiplerine, belli derecede şimdiki zamana, az miktarda ise geçmiş zaman (esasen de karmaşık geçmiş) kiplerindeki fiillere bağlandığını görüyoruz. Gagauz dilinde ise şartın geçmiş zamanlı fiillere gelişine rastlanılmadı. Türkmen dilinde şart eki bilinen geçmiş zaman kipindeki fiillere bağlansa da Türk ve Azerbaycan dillerinde, geçmiş zamanın sadece karmaşık zamanlı fiillerine eklenerek kullanıldığını görüyoruz.

Örnek: Bay ağa, men seniñ yedi yıllap duzunu *iysem*, sen meniñ yedi yıllap daban étimi *yidiñ* (A. D., S. Ê., 86 sah.)

“ Almaz” restoranına ketdik. *Ketmēsēk* daha *yahşı olardı* (M. G., M. g.,30 sah)
Gemi su alsa, *delinse*, pervanesi *kırılrsa*, korku bu kadar büyük olmazdı.(A. N., O. a., 117 sah)

“ Siz su alsa, içine *atsañız* bir moneta, bāy dalıp *tuturum* onu!” (D. T., N. A., G. d., 191 sah)

s.12/1 Türkmen dilinden farklı olarak, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde şart kipi fiil zamanlarına, bazı fiil kiplerine ve isimlere eklenerek kullanılır. Bu kullanılışta *-sa/-se* eki vurguyu üzerine almaz. Bunun sebebi ise şart ekinin tek başına değil *i(-êr-)* ek fiiline bağlı olarak kullanılması yani *i-se* (*er-se*) den kısaltılmış

olmasıdır.¹⁶ Bu dillerdeki bu tür metinlerde (genellikle isimlere gelerek) *ise* ek fiilinin bütün varyantlarına rastlanması bunun bir kanıtıdır.

Örnek: *Yelā isē* gızım mēnē yanlış mē'lumat veribler, o, gızı yeniden ahyarmag lazım kelēcək (S. V., M. ş., 17 sah.)

- Hey gidi dinsiz imansız eger bu tarttığım *et ise*, kedi nereye gitti.? Gide bağırmağa başlamış (H. N., F., 18 sah)

Ciddi söylüyorum, canınız *sıkıldı ise* sizi serbest bırakayım! (S. A., K. m. m., 90 sah.)

Hepsi *evdē iycä*, gel, biz tâ iki afta kadar burada dinnenecez (S. K., Y., 121 sah.)

s.12/2 Şart, eki fiil zamanlarına eklendiğinde, fiil tabanından anlatılan hareketin hangi zamana ait olduğunu açıkça göstermekte beraber bu fiile şart anlamı da katar. Diğer bir ifade ile fiil tabanının gösterdiği herhangi bir zamana ait eylemin veya durumun neyin şartı olduğunu ve onun hangi zamanda (geçmiş, şimdiki, gelecek) gerçekleştiğini böylece anlatılır. Şart kipinin bu tür kullanılışını uzmanlar “ şart modalı “ (ya da “ise-li modallık) diye adlandırırılar.¹⁷

Şart kipinin basit zaman kiplerine gelişine örnekler:

Kırayēnişin Hanım neçē dēfē galhıp *sıvışmēk istadise*, mümkün olmadı(S. D., Y. g., 103 sah.)

Eger derenin senin tarlana çevrilmesini istiyorsan, bin lira vereceksin (A. N., O. a., 138 sah.)“

¹⁶ *Dmitriev N. K.* türetskiy yazık. – M.: İVL, 1960. – S. 53; *Alyarov Ş. S.* Üçebnik türetskogo yazıka. – M: İzd-vo MİV, 1954. – S. 219; Azerbaycan Dilinin Grameri, 1 nissē. Morfolojik. – Bakı: Azērb. SSR EA-sı Nēşriyatı, 1960. – 209 s.; *Pokrovskaya L. A.* Gagauz Edebiyatının Grameri Fonetik ve Morfolojik. – S. 159 – 160, 220.

¹⁷ *Kononov A. N.* Grammatika sovremennogo türetskogo literatürkogo yazıka. – S. 249 – 250; *Dimitriev N. K.* Türetskiy yazık. – S. 53; *Alyarov Ş. S.* Üçebnik türetskogo yazıka. – s. 322 – 324; *Pokrovskaya L. A.* Gagauz Edebiyatının Grameri Fonetik ve Morfolojik. – S. 220 – 224; Azerbaycan Edebiyatının Grameri (Fonetik, Morfolojik ve Sentaktik). – S. 122.

-Yandım ” *bârırsam* çekâsiniz, hey oynamayın! (G. F., 147 sah.)

Geleceyseñ gecâ gel komşularımıs duymasın (L. P., G., 222 sah.)

s.13/1 Azerbaycan dilinde şart eki birleşik zaman kiplerine eklenerek de kullanılır.

Örnek: Nēcēfin adını necē çalpaşig *salmışdılarse* onu ahtarır, orduya çağırırdılar (M. C., S. g., 24 sah.)

O, gussēlerini uşagdan körpēden kizlētmeÿē *çalışırđı* da, bacarmırdı (M. C., S. g., 24 sah.)

Mēnē nē *hōrmēt ēdēcēkdiñsē*, Alyoşaya et! (M. C., S. g., 33 sah.)

s.13/2 Şart eki Azerbaycan dilinde geçmiş zaman anlatan *-ib/-ib* ekinden sonra da kullanılır.

Örnek: Közüñ *tutupsa*, hasiyētine bēlēdsēnsē, Allah heyir versin (S. G., S. o., 37 sah.)

“Atası, anası *hēr kim olubsa*, bunun nē kunahı?! “ (S. G., S. o., 42 sah.)

s.13/3 Şart eki isimlere eklendiğinde, şart manasını verir ve genellikle yardımcı cümlenin yüklemi olur. I. A. Pokrovskoya bu kullanımı “ *İsim yüklemli şartlı giriş* “ diye adlandırır.¹⁸

Örnek: Eğer o mēnim *oglumdursa*, ömründē belē gēlēt elēmēz! (M. h., E., 7, 47 sah.)

Hangisinin eli *kuvvetliyse* öbürünü canından bezdirip pazarlığı kazanıyordu.(A. N., O., 190 sah.)

Hala şüphedeysen, gözlerime bak! (N. N., V.e.,V, 21 sah.)

Türkücüyseñ, türkü çal / *Mânicıysañ*, mâni çal / Köpek gibi uluma / Domuz gibi soluma (G. F., 91 sah.)

¹⁸ Pokrovskaya L. A. Gagauz Grameri. Fonetik ve Morfolojik. – S. 159.

s.13/4 NOT: Şart ekinin isimlere gelerek kullanılışı Türkmen edebî diline özgü olmasa da, söyleyişte aşağıdaki gibi farklı sentaktik yapılara az da olsa rastlanır.

Örnek: Melebayam *baysa baydır* veli, Halnazar bayıñ dövleti asıl eygerder yalı dël (B. K., A.ē., 1, 138 sah.)

Olar meniñ milletimi tanaman yören bolmasınlar? Belki, *şeylese- de şeyledir* (N. S., S. è., 281 sah.)

İki-yeke cübüsini puldan doldurup gelenler hem *barsa bardı* (N. S., S.è .,233 sah.)

-Ay, *ul-a delseñ delsiñ* veli,... siz beyik adamlarda (B. K., G. A., 376 sah.)

s.14/1 Örneklerden de anlaşılacağı gibi, sonuna şart eki eklenen sözler *-du/-di; -dır/-dir* eklerini alarak tekrarlandıklarında tahmin bildirirler.

s.14/2 *-imek (ermek)* ek fiili günümüzde de bazı Türkî dillerde (Türk, Azerbaycan, Özbek, Karakalpak ve diğerleri) kullanılıyorsa da, günümüz Türkmen dilinde bu eke pek rastlanmaz ve bu ekin fonksiyonunu “ *bolmak* “ yardımcı fiili yerine getirir.

s.14/3 Günümüz Türkmen dilinde (seyrek olarak da diğer Oğuz dillerinde) şart ekini almayan bazı fiil kiplerine ya da isimlere şart anlamı vermek için onların arkalarından şart eki almış “ *bolmak*” fiili getirilir.¹⁹

¹⁹ Anlatılacak grammatik manı ile ilişkili bu tür yapılara *bolmak* fiili diğer pek çok fiil kiplerinde, zamanlarında da gelebilir. Ama bu konu çalışmaya ait değildir.

Ve onlar beraberce “ *dolaylı anlatım yapısı* “ teşkil edip, genellikle cümlenin yüklemi olurlar.²⁰ Bunlar esasen aşağıdakilerden ibarettir:

3.4.1- Temel Fiili Sıfat Fiillerden Oluşanlar:

Örnek: Eger seni altın *söyyēñ bolsa*, ol seni her yerde-de görüp biler (A. D., S. è., 63 sah.)

Yahşı, sērrast danışañ olsa-da mēni körēn kimi dili- dodagı tēpiyir, çaşır (Ė. h., T. k., 27 sah.)

...ben yüzümü yıkamak için dışarı *çıkacak olsam*,yattıkları yerden bağınıyorlar (A. N., O. a., 168 sah.)

Ey, çok mu lazım adama / *Olsa da batmış* bir ecel / Kalkcın o bütün boyuna / Eyer Lenin verdiseydi yel?! (D. T., A. i., 4 sah)

s.14/4 Örneklerden de anlaşılacağı üzere, temel cümle yüklemının hangi zamanı gösterdiğine bakmadan; yardımcı cümle yüklemının anlattığı; yani hareketin hangi zamana ait olduğu açıkça görülür. Burada esas rolü oynayan sıfat fiilin zaman kipleridir.

s.14/5 Esas olarak bu mesele Ekim Devrimi’nden sonraki dönemlerde Türkolog’ların dikkatini çekmiştir. Birçok dilci²¹ aslında şart ekine gelen bilinen geçmiş

²⁰ *Bolmak* fiili ile yapılan ve birleşik fiil olarak kullanılan bu yapılar Türkolojide, çoğunlukla. “ karmaşık kipler” diye adlandırılır.. Bu konu hakkında: *Dmitriev N. K.* Başkırt Grameri. – S. 169; *Kuznetsov P.İ.* Uslovniy period türetskogo yazıka. Dis... kand. filol. nauk. – S. 146 – 158; *Şonuñkı K* voprosu o perifrastičeskih formah türetskogo yazıka // *Kratkie soobşeniya* İnstituta vostokovedeniya AN SSSR. Yazıkoznanie. – 1956. – Vip. 18. – S. 19 – 33; *Muhaylov M. S.* Perifrastičeskie formı i kategoriya vida v türetskom glagole. – M.: Nauka, 1965; *Kononov A. N.* Grammatika sovremennogo türetskogo literaturnogo yazıka. – S. 252 – 254; *Nasilov D. M.* K voprosu o perifrastičeskih formah glagola v drevnetyurskih yazıkah // *Voprosı yazıkoznaniya.* – 1960. – No 3. – S. 93 – 97 ve başgalar. Ama bazı çalışmalarda bu analitik kipler “şert modalığı” diye adlandırılmıştır. Bu konu için bak: *Kononov A. N.* Grammatika üzbekskogo yazıka. – S. 190; şonuñkı. Grammatika sovremennogo üzbekskogo literaturnogo yazıka. – M. – L.: İzd-vo AN SSSR, 1960. – S. 234; *Azizova A. G.* Uslovnoy period v sovremennom üzbekskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 64; *Annanazarov O.* Prodşedşē vremya v sovremennom Türkmenskom literaturnom yazıke: Avtoref. Kand. dis. – L., 1953. – S. 14 – 15; *Lisovskaya N. A.* Nereal’nie uslovnie konsturktsni sintetiçeskiego i analitiko- sintetiçeskiego tipa v sovremennom Azerbaycanskom literaturnom yazıke v sravnenii s tyurkskimi yazıkami yugo-zapadnoy gruppi//Tr. İnstituta yazıkakoznaniya AN TSSR. – 1962. – Vip. 4. – S. 39 ve başgalar.

²¹ *Samoyloviç A.* *Kratkaya üçebnaya grammatika sovremennogo osmanskogo-türetskogo yazıka.* – S. 79; *Gordlevskiy V. A.* *Grammatika türetskogo yazıka.* – M., 1928. – S. 45; *Borovkov A. K.* Üçenik

zamanlı *-imek* (*ermek*) ek fiilinden oluşan *-sadi/-sedi* yapısını fiilin şart kipinin geçmiş zamanı kabul etmişlerdir. (Günümüz ve diğer Türkî dillerde bunun *-sa yedi// idi* biçimleri de kullanılır.)²² Ama diğer Türkolog'lar²³ bu ekin fiilin şart kipinin geçmiş zamanı olmadığı bilincine varıp, bilinen geçmiş zamanın iki fiil aracılığıyla, yani asıl sözün sıfat fiilin geçmiş zamanı *bolmak* yardımcı fiilinin ise şart kipine eklenmesi yoluyla anlatıldığını belirlemişlerdir. Bu konuda N. A. Baskakov şöyle der: “Geçmiş zamanlı şart kipi, çekimli bir fiil gövdesine geçmiş zaman sıfat fiil ile şart eki almış *bolmak* yardımcı fiili eklenerek yapılan şartlı birleşik cümle tarzıdır.”²⁴

s.15/1 Şart eki kullanıldığında şimdiki²⁵ ve gelecek²⁶ zamanların da bu tarz ile belirginleştirmişdir. Yani sözün sıfat fiilin şimdiki ya da gelecek zaman kipinde *bolmak* yardımcı fiilinin de şart ekiyle kullanıldığı bazı Türkolog'lar tarafından gösterilmiştir. Eylemin zamanının esas fiilleri sıfat fiillerden oluşan dolaylı şart kipleri yardımıyla açıklama meselesi N. K. Dimitriev²⁷ ve H. Bayliev'in²⁸ çalışmalarında da ayrıntılı bir

uygurskogo yazıka. – S. 163; *Kononov A. N.* Grammatika türetskogo yazıka. – S. 144; *Dimitriev N. K.* Grammatika başkirkского yazıka. – S. 168; *Kuznetsov P. İ* Uslovnoy period türetskogo yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – S. 27; *Azizova A. G.* Uslovnyy period v sovremennom üzbezkom literaturnom yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – S. 40; *Annanazarov O.* Proşedsē vremya v sovremennom türkmenskom literaturnom yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – S. 142 ve başgalar.

²² Bu karmaşık fiil kipi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

²³ *Baskakov N. A.* Nogayskiy yazık i yego dialekti. – M. – L., 1940. – S. 144; *Batmanov İ. A.* Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 43; *Nasilov V. M.* Uygur Grameri. – S. 104; *Dimitriev N. K.* Kımık Grameri. – M. L.: İzd-vo AN SSSR, 1940. – S. 124; Şonuñkı. Başkırt Grameri. – S. 169; *Kissen İ. A., Orakulov M. M.* Özbek Grameri – Ç. 1. – S. 191; *Direnkova N. P.* Grammatika şorskogo yazıka. – S. 180; *Reşetov V. V.* Sovremenniy Özbek Edebiyatı. – Ç. 1. – S. 96; *Kononov A. N.* Özbek Edebiyatının Grameri – S. 190; *Bayliev H.* Hēzirki Türkmen Dili Gramerinin Özeti, 1 Bölüm. Morfoloji. – 75 s.; *Baziev A. T.* Sistema spryaceniya v kımıkskom i nogayskom yazıkah: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 124; *Gulomov A. G.* Fe'1. Tşkent, 1954. – 51 s. ve başgalar.

²⁴ *Baskakov N. A.* Sistema spryaceniya ili izmeneniya slov po litsam v yazıkah tyurkskoy gruppi// İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurskih yazıkov. – Ç. 2. Morfolojik. – S. 299.

²⁵ *Kononov A. N.* Özbek Edebiyatının Grameri. – A. 190; *Bayliev H.* Günümüz Türkmen Dili Grameri, 1 Bölüm. Morfoloji.- 75 s.; *Baziev A. T.* Sistema spryaceniya v kımıkskom i nogayskom yazıkah: Dis. ...kand. filol. nauk. – S. 123; Günümüz Türkmen Dilinin Sentaksine Dair Kısa Bir Bakış. – Aşgabat, 1954. – 114 s. ve diğerleri.

²⁶ *Direnkova N. İ* Grammatika şorskogo yazıka. – S. 179; *Bayliev H.* Günümüz Türkmen Dilinin Gramer Özeti, 1 Bölüm. Morfoloji. – 75 s; *Milih M. K.* Glagoli nogaykogo yazıka // Tr. Çerkesskoo nauçno-issledovatel'skogo instituta. Yazık. – 1954. – Vıp. 2.- S. 162 ve başgalar.

²⁷ *Dimitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri. – S. 169.

²⁸ *Bayliev H.* Günümüz Türkmen Dilinin Gramer Özeti, 1 Bölüm.- 75 s.

şekilde ele alınmıştır. H. Bayliev şöyle der: “Eğer zamanı, şart ekiyle belirlemek gerekiyorsa, cümlede iki fiil kullanılır. Herhangi bir sıfat fiil eki esas fiile getirilir ve *bolmak* yardımcı fiili ise şart ekini alır.”²⁹

s.15/2- Türkmen ve Azerbaycan dillerinin klasik eserlerinde ve halk edebiyatı ürünlerinde, sıfat fiilin *-ar/-er* ekini almış dolaylı şart kipleri de kullanılmıştır.

Örnek: Bir bedevni saylap *alar bolsañuz* / Sınasın, sargısın, gerişin görüñ (M. g., S. g., 35 sah.)

Èger *iyder bolsan*, tiz şayını tut. Èger gitmeseñ, maña rugsat ber (M., 3.- T., 82 sah.)

Hër iş *tutar olsañ*, öz elindē tut / Cēfası çoh olur, minnēti olmaz! (A. h.d.,1,4 sah.)

Gaçıp *çıhar olsañ* köye / Kēmēdi tullayıp tutaram (K.,19 sah.)

s.15/3 Bu tür dolaylı şart kipine günümüz Türkmen dilinde de rastlanır. Ama *ēşitmek, bilmek...* gibi az sayıda kelimelere gelerek, giriş sözleri veya giriş cümleleri olarak kullanılır.

Örnek: - Gızlar, *ēşider bolsañuz*, şirin çıkarıpmişlar! (N. S., S. è., 28 sah.)

_ Oğlum, *biler bolsan*, obamıza mugallım diyen bir molla geldi (N. S., S. è., 21 sah.)

Èşider bolsañ, hoş geldi, bir ulu vaka boldı (A. G., K. è., 216 sah.)

_ *Biler bolsañuz*, sagadı men canımdan ayavlı saklayarın (“P.” 1955, No 11, 6 sah.)

3.4.2 Esas Fiili Gereklik Kipindeki Fiillerden Oluşanlar:

Örnek: Èger *barmalı bolsa*, til kakarsıñ...(B. S., S. è., 171 sah.)

Yöne volostnoylarıñ üstüne *çozmalı bolsa*, gayra durarın öydemek...(B. K., A. è.,III, 250 sah.)

Amma birden, işdi, mēn çölē-zada çıhmalı olsam, cēn kērēk hurd-hēşli olasan (K.,30 sah.)

²⁹ O yerde. – 75 s.

İşdi birdēn mēnim nēsihētīmdēn çihıp gumar *oynamalı olsañ* ēvvēlcē gumarbazların başçıları ilē *oynayarsan* (A.n., 74 sah.)

s.16/1 Örneklerden de anlaşıldığı gibi, gereklik, kipindeki fiil, esas anlamından (zorunluluk, gereklik, anlatmaktan) uzaklaşmıyor; şart kipindeki *bolmak* fiili de onu başka bir hareketin şartı hükmünde göstermeye yardım ediyor.

3.4.3 Esas Fiili Hayal Kipindeki Fiillerden Oluşanlar:

Örnek: İne... indi senem nēme *aytmakçam bolsañ* aydıber (N. S., S. è., 98 sah.)
 Eğer-de oturman *gitmekçi bolsa* / Ahır öz diyenin *étmekçi bolsa* / Nēme, ēr yokmuşmı öz obasında? (A. K.,S., 220 sah.)

Biz barmakçı bolsak, öñünden habar éderis.

s.16/2 Bu tür dolaylı şart kiplerinde, öznenin isteği, hayali, niyeti ikinci bir eylemin hareketin şartı hükmünde gösterilir.

3.4.4 Esas Fiili –ıp/-ip/-up/-üp Zarf Fiil Eklerini Almış Olanlar:

Örnek: Seni göni yola *salıp bolsa*, seniñ érkiñe *éyenik édin bolsa* saña tabaşırlar yumuş biter (B. K., A. è., II, 141 sah.)

Goyunları sag-aman oba *éltin bolsa*, biziñ ulu iş bitirdiğimiz bolardı! (B.S.,S.è.,102 sah.)

s.16/3 Bu tür dolaylı şart kipinde şart anlamıyla birlikte belli bir derecede tahmin anlamı da mevcuttur.

3.4.5 Temel Sözü İsimlerden Oluşanlar: Bu kullanıma ise karşılaştırılan dillerin hepsinde de rastlanır.

Örnek: Eğer kakamıñ önüne dost sayyan inamdar adamsı *Elli bolsa*, onuñ duran yeri hemişe çukuruñ gırasıdır...(A.G., K. è.,133 sah.)

Kédaya *borçlu olsañ*, bir tayda deyër, bir dē yadsa (h. s., 57 sah.)

İki gönül *bir olsa* / Ayıramaz padisâ (R.t., 8 sah.)

Dost *bin olsa* – azdır, düşman *bir olsa* – çoktur (D. T., N. A., G. d., 191 sah.)

s.17/1 Temel sözü isimlerden oluşan dolaylı şart kipinde isimden önce onu belirten bir söz de gelebilir. İsmi tamamlayan bu sözün sıfat fiillerden oluşması, şart kipinin zaman meselesine tesir etmez.

Örnek: Ay onuñ özi *akıllı gız bolsa*, geyime seretmez, adama sereder (A. D., S. è., 119 sah.)

Sizem govı adam bolsañız, maña rehimiñiz gelsin (G. M., G. S. K.g., 119 sah.)

...Menem şonda “ Bu eğer öz gurbum yeter yerine *satılyan zat bolsa* alayın diyen hıyala mündüm (N. S., S. è.,14 sah.)

-Sağlam *mal olsa* satarlar mı? dedi (A. N., O. a., 8 sah.)

s.17/2 Bu tür dolaylı kiplerde, cümle unsuru tamamlayıcısı fonksiyonunda gelen sıfatlar, sıfat fiiller ve benzerleri isimleşirse onların belirttikleri isimler cümleden atılabilir. Bu durumda isimleşmiş sözler dolaylı kipi temel sözü işlevinde kullanılır: *akıllı olsa, satılyan bolsa...* Ama isimleşme her durumda mümkün değildir.

s.17/3 Temel sözü isimlerden oluşan dolaylı şart kipinde ismin her zaman yalın halde bulunması veya iyelik eki almaması şart değildir; yani isim belli bir iyelik eki alarak ya da hal ekleriyle de kullanılabilir.

Örnek: Gözleyeniñiz *çınıñız bolsa*, şu tayda duruñ, men bilip geleyin (G. M., G. S., K. g., 139 sah.)

...Lap dërmanı *Moskva'da da olsa*, alaracagam...(M. C., İ. F., 386 sah.)

...Sän mänim yerime olsañ, heç ayılmazdın (A. N., 9 sah.)

Ben sizin yerinizde olsam ...devlete domuz kuyruğu satarım (A. N., O. a., 15 sah.)

-*Kuvedîñizdä olsa*, bir irmi yıl bendän geri atasınız (A. N., O. a., 15 sah.)Yeh. olsam bän komsomonda, bän o predsedateliyi bırakmam rât düzmeyincä işleri kolhozda (N. T., B. B.,41 sah.)

s.18/1 H. Bayliev temel sözü isimden oluşan dolaylı şart kiplerinin kullanılmasının sebebini makul görüp şöyle der: “ Eğer şartlı gösterilmesi gereken vaka veya durum hareketsiz olsa, yani şartlı gösterilecek cümlelerin yüklemi fiilden oluşmazsa, şartı göstermek için yardımcı fiil şeklinde *bolmak* fiili kullanılır.”³⁰

s.18/2 Gerçek anlamında kullanılarak başında isim bulunan *bolmak* fiiliyle yapılan bu tür dolaylı kip yalnız cümlede farklılaşır.

Örnek: Seniñ elindeki düynki *gazet bolsa*, menem bir okap göreyin.

Kioskda *gazet bolsa*, sana-da birini alayınmı?

s.18/3Bu örneklerin yardımcı cümlelerinde *gazet* ve *bolsa* kelimeleri kullanılıp, şekil yönünden bir farklılık görülmez; ama anlattığı anlamı ve yerine getirdiği fonksiyonu yönünden farklılık vardır. İlk örnekte *bolsa* sözü *gazet* sözü ile birlikte şartlı yardımcı cümlelerin yüklemi olup; dolaylı şart kipini meydana getirmesine rağmen daha sonraki örnekte *bolsa* kelimesinin tek başına kendisi şart yardımcı cümlesinin yüklemi fonksiyonunda olarak, kendi anlamında kullanılır. *Gazet* sözü ise yardımcı cümlelerin öznesi olur.

s.18/4 Karşılaştırılan diğer Türkî dillerde de bu tür özellikleri görebiliriz.

Örnek: “Professor, bir balaca mägälä yazmışam, vagtınız *olsa*, bahın”-deyērdi (ä. h., T. k., 37 sah.)

Çobanın meyli *olsa*, tākädän pendir tutar (h. s., 47 sah.)

³⁰ O yerde. – 75 s.

Küçük bir ümidim *olsa*, dünyada en sevdiğim bu yazmak işine kalkışır mıydım (S. A., K. t. ., 39 sah.)

- Hepsi islâ, - demiş zengin, - ama tâ bu istemeniz olmasa, pek islâ olacék (G. F., 237 sah.)

s.18/5 Muhtelif anlam ifadelerini (hareketin zamanını değişik açılardan belirginleştirmek, kınama, aşığılama, kızgınlık, pişmanlık...) anlatmak için Türkmen dilinde dolaylı kipte *bolmak* fiili (çok seyrek olarak da ikiden fazla) tekrarlanarak kullanılır. Yani birinci ögenin arkasından, genellikle sıfat fiil, belli derecede fiilin gereklik, hayal kipleri ya da zarf fiilin -ıp/-ip/-up/-üp eki ve daha sonra da şart kipi kullanılır.³¹

Gitmeyecek boylan bolsa, gitmedik bolan bolsa, gitmeli bolcak bolsa, gitmekçi bolan bolsa, gidip bplyan bolsa, brigadir bolmadık bolsa, brigadir bolan bolsa, brigadir bolmalı bolsa, brigadir bolmakçı bolsa, brigadir bolup bolsa...

Örnek: Onuñ bozulmagından hiç kim hiç zat aňlamadık ve aňlacak-da bolmadık bolsa hem, garrılardan oña içgin- içgin seredeni boldı (N. S., S., è., 98-99 sah.)

...meniñ bilen *dost bolcak bolsañ*, öz tersliğin için ak adamları garalama hem yalancılık étme (A. G., è., 421 sah.)

Ékin üstüne *göçmeli bolcak bolsa*, hâzirden göçübermek gerek.

Kolhozda haysı işi tabşırsalar édibererler. *Agronom bolmalı bolsa*, agronom bolarlar, *brigadir bolmalı bolsa*, brigadir bolarlar.

s.19/1 Bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, günümüz Türkmen dilinde şart kipinde kullanılan *bolmak* fiili dolaylı kipin birleşik yapısında kendi manasından uzaklaşp yardımcı fiil şeklinde kullanılır ve önündeki ögeye şart anlamı verir.

³¹ Sondaki ek diğer zamanlara da gelebilir. Lâkin diğer fiil kipleri burada ele alınmamıştır.

s.19/2 Fiilin şart kipi Türkmen ve Gagauz dillerinde yardımcı cümlenin yüklemi olduğunda, her zaman sadece şart anlatmakla sınırlanmaz ve bazı cümlelerde, temel cümlenin yüklemine göre, şart ile birlikte zaman, sebep gibi muhtelif anlam ifadelerini bünyesinde barındırabilir.

Örnek: Govı *seredilse*, ekinler köp salıp beryär.

Yagşı köp *yazsa*, deryaların suvı köpelyär

Gün *ıstmasa* ,lüzgär esmäz, bulutlar olmaz, kâr da yâmaz (D. T., N. A., G. d., 221 sah.)

s.19/3 Şart kipinde zaman bazen de sebep gibi muhtelif anlam ifadelerinin olduğu durumlara atasözlerinde sık sık rastlanır. Bu hadise atasözlerinin kendilerine ait özellikleriyle bağlantılıdır.

Örnek: Ay *dolsa*, älem görer (B. K., A. ä., III, 58 sah.)

Suv bir yerde kân yatsa, heñler (T. n., 94 sah.)

Ihlas bilen aglasañ sokur gözden yaş çıkar (N. A. s., 22 sah.)

Näçä deyärlär: Şär demäsäñ, heyir kälmez (S. B., M. ş., 38 sah.)

s.19/4 Bazı cümleler dış görünüşünden şartlı birleşik cümlelere benziyorsa da, şart kipindeki fiil sonraki cümledeki hareketin veya durumun ortaya çıkış şartını anlatmaz.

Örnek: *Ïyseñ* nahar taya

Okasañ kitap

Ïyseñ çay gaynap

Gitseñiz, maşın geldi.

s.20/1 Misallerden anlaşılacağı üzere, ikinci cümlelerde anlatılan hareket veya durum; (*nahar tayyar, kitap çok, çay gaynap dur, maşın geldi*) baştaki cümlelerde

anlatılan önceden mevcut ya da devam eden bir şarta (*iseñ, okasañ, içseñ, gitseñiz*) bağlı değildir.³² Bizce, bu tür cümle tertibi, konuşma dilinin yapı özellikleri ile bağlantılı olup, aslında basit ve bir şartlı birleşik cümle ile anlatılmalıdır. Bunlar aralarındaki bağlantılı fikirlerin kısaca beyan edilişi olsa gerek. Eğer bu tasavvur doğru ise; cümlelerin aralarındaki yerleştiriliş tertibini ve geliştirilmiş şeklini şu aşağıdaki gibi göz önüne getirmek mümkündür.

Nahar tayyar. *İyseñ, gıyup bereyin // bererin...*

Kitap köp. *Okasañ bereyin // bererin...*

Çay gaynap dur. *İyseñ, demlep bereyin // bererin...*

Maşın geldi. *Gitseñiz, munun // münersiñiz...*

s.20/2 Temel cümlenin nasıl bir anlam taşıdığı ve hangi şahsa bağlı bulunduğu belli değildir. Buna göre de bu cümle konuşmacının anlatacağı fikre göre başka bir şekilde de sıralanabilir. Örnek olarak, bu birinci sıradaki yardımcı cümleli birleşik cümle *iyseñ, gıyuñ, beredi// bersiñ// bereris//bercek... ya da iyseñ, gel//geliber...* gibi şekillerde de olabilir.

s.20/3 Fiilin şart kipi, birleşik cümlelerde temel cümlenin yüklemine gramatik kipine genellikle birleşik cümlenin içeriğine göre, zaman, karşılaştırma, etkilenme gibi manaları ve diğer anlam ifadelerini de katabilir.³³

s.20/4 Şart kipindeki fiiller, basit cümleli yüklemi ya da yüklemine tamamlayıcısı (ögesi)³⁴ olarak da kullanılabilir. Tek başına basit cümlenin yüklemi olduğunda, genellikle istek, arzu anlatsa da metne ve cümlenin muhtevasına göre bazı durumlarda pişmanlık, dilek, öfke, övgü gibi muhtelif anlam ifadelerini de

³² Fiilin şart kipinin bu şekilde kullanılmasını *M. N. Hidrov* göstermiştir. Bak: *Hidrov M. N. Türkmen Dilinin Tarihinden Materyaller*. – Aşgabat, 1958. – 131 s.

³³ Bu tür özellikler sentakla ilgili olduğu için II. Bölümde verilmiştir.

³⁴ Son durum sentakla ilgili olduğu için “Basit Cümleler” adlı bölümde verilmiştir.

karşılabilir. Ekin istek anlatışı diğer Oğuz dillerinde yaygın olsa da Azerbaycan dilinden toplanan materyallerde buna rastlanılmadı.

Örnek: Ah, şöyle bir arkadaş *yaşañ –da!* (B. S., S. è.,185 sah.)

Ay, siz böyle yerlerin patronlarının ne demek olduğunu bir *bilseniz!* (S. A., K. t. t.,89 sah.)

Kart karga, Alla *alsa* onun canını! (S. K., Y., 50 sah.)

-*Gelsä* bayır adamı da yenedän kutarsın bizi!- deärmiş ihtärlar.

-*Gelsä!* – diyärmiş gençlär.

-*Gelsä!* – deyärmiş hepsicin (G. F., 161 sah.)

s.21/1 Şart kipindeki fiiller bir cümlede arka arkaya getirilerek de arzu anlatılabilir.

Örnek: Okuvı bir çaltrak *gutarsak*, işe bir *başlasak!*

Ah yârim görsem seni / Bir kerecik sarsam seni / Bir öpüşte dayanamam / Hap gibi yutsam seni (P. T., 54 sah.)

“Simdi, üstüne bol nane sepilmis bir çorba olsa da, içsem”, diye hayale dalmış (N. H., F., 25 sah.

Kara beygir ahırda / Benim urääm kahırda / Kahırcımı *bilseñiz* / İstediiima *verseñiz* (G. F., 90 sah.)

s.21/2 Türkmen dilinde şart kipi, arkasına modalık anlatan (*-a:y/ -é:y*) ekini ve olumsuzluk ekini alabilen fiillere eklenip, basit cümlede tahmin etmek, endişelenmek gibi manaları anlatmaya yardım eder.

Örnek: Ay, ol gızıñ gaşları çıttık görünyär, ol *oñsuz bolaymasa...* Ol *gıbatçı bolaymasa* (A. G., K. è.,220 sah.)

Şu vagt göleçigimizi édil suva yakyan vagtımdı, onı mensiz *yatdañ çıkaraymasalar...*(
H.I., P., 158 sah.)

Hova bulutlaşyar. Şu gün yağış *yagaymasa*.

s.21/3 Eğer olumsuzluk eki almış şart kipi, *-ay/-ey* eki ile birlikte yardımcı cümlelerin yüklemine kipini oluşturuyorsa genellikle şart anlatır.

Örnek: Şu gün *göreymeseñiz*, értir bu fil’ mi görüp bilmersñiz.

Házir *baraymasak*, ol gider.

Mırat *geläymese*, biz gidip bilmeris

s./22/1 Örneklerden anlaşıldığı gibi *-ay/-ey* eki esasen şart anlamını güçlendirir. Şart kipindeki olumlu fiil, yardımcı cümlelerin yüklemine teşkil ettiğinde *-ay/-ey* eki yine şartı karşılar.

Örnek: Eğer men értir birinciligi *alıp biläysem*, onda men onuñ elleri bilen gazate yazırın (N. S., S. é., 169 sah.)

Şu habarı *eşidäyse*, gızımız gıgırar, ağlar (A. G., K. é., 133 sah.)

Éliñi uzadanına *gözüm yetäyse*, señrigiñe örän gatı kakarın (B. K., A. é., I, 161 sah.)

Sarun *tapaysalar*, édil bugday unu tapan yalı édip, onı iyyärdiler (A. G., P. h., 67 sah.)

s.22/2 Bu *-ay/-ey* eki Türkmen dilinde sadece şart kipinin önüne gelmeyip, başka birçok fiil kiplerinin önüne de gelerek kullanılır³⁵ ve çeşitli anlam ifadelerini karşılamaya yardım eder. Bu ekin özelliği ve anlam ifadeleri hakkında H. Bayliev şu aşağıdaki gibi bir sonuca varır:” Fiillerin esas anlamına bu ekin nasıl bir etkisi olduğunu onun hangi fiil kipine katıldığına bakarak ortaya çıkarmak mümkündür.”³⁶ der.

³⁵ Bayliev H. Günümüz Türkmen Gramerinin Özeti, 1 Bölüm. Morfoloji. – 92 – 92 s.; Muhammedova Z. B. Ob odnoy forma modal’nosti Türkmenşogo glagola// İzv. AN TSSR. – 1956. – No 1. – S. 15 – 21

³⁶ Bayliev H. Günümüz Türkmen Gramerinin Özeti, 1 Bölüm. Morfoloji. – 92 s.

s.22/3 H. Bayliev'in bu fikri, genel olarak doğru ve yerindedir. Yine yukarda incelenen hadiselerden görüldüğü üzere, bu ek şart kipi ile birlikte kullanıldığında, belli bir kalıntı anlamı karşılamakta sınırlanmayıp; kullanıldığı cümleye ve metne göre çeşitli anlamları ifade edebilir. Öyle ise *-ay/-ey* ekinin anlamı incelendiğinde, onun nasıl bir fiil kipi ile birlikte kullanıldığı ve içerisinde bulunduğu cümlenin içeriği göz önünde tutulmalıdır.

s.22/4 Karşılaştırılan Türkî dillerin tamamında fiil şart kipinin arkasına *-du/-di* eki de getirilir. Diğer Oğuz dillerinden farklı olarak, Azerbaycan dilinde bunun *-sa idi/-se idi* şeklindeki varyantı da diğerine paralel olarak kullanılır.

s.22/5 İncelenen dillerde bu karmaşık kip iyelik eklerini şu aşağıdaki gibi kabul eder:

Türkmen Dili:

<i>Tekil</i>	<i>Çoğul</i>
1. yazsamdım, bilsemdim	yazsakdık, bilsekdik
2. yazsañdın, bilseñdin	yazsañızdñuz, bilseñizdñiz
3. yazsadı, bilsedi	yazsa(lar)dılar, bilse(ler)diler

Azerbaycan Dilinde:

<i>Tekil</i>	<i>Çoğul</i>
1 yazsaydım, // yazsa idim bilseydim // bilse idim	yazsaydığ // yazsa idik bilseydik // bilse idik
2. yazsaydıñ// yazsa idiñ bilseydiñ // bilse idiñ	yazsaydıñız // yazsa idiñiz bilseydiñiz // bilse idiñiz
3. yazsaydı // yazsa idi bilseydi // yazsa idi	yazsaydılar // yazsa idiler bilseydiler // bilse idiler

Türk Dilinde:

<i>Tekil</i>	<i>Çoğul</i>
1.yazsaydım, bilseydim	yazsaydık, bilseydik
2. yazaydın, bilseydin	yazsaydınız, bilseydiniz
3. yazsaydı, bilseydi	yazsaydılar, bilseydiler

Gagauz Dilinde³⁷:

<i>Tekil</i>	<i>Çoğu</i>
1. yazsaydım, bilseydim	yazsaydık, bilseydik
2. yazsaydınız, bilseydiğiniz	yazsaydınız, bilseydiğiniz
3. yazsaydı, bilseydi	yazsaydılar, bilseydiler

s.23/1 Örneklerde görüldüğü üzere, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde şart eki ile *-du/-di* ekinin arasında *-y* ünsüzü türer. Türkmen dilinde iyelik eki iki defa kullanılır. Yani hem şart ekinin hem de *-du/-di* ekinin sonuna getirilir. Ama Türkmen konuşma dilinde bu eklerin birisinin atılıp *-sadam/-sedim* ya da *-samdu/-semdi* gibi kullanılmasına da rastlanır. Fakat bu durum gramatik anlama etki etmez.

s.24/1 Türkmen dilinin klasik eserlerinde bu karmaşık kip *-sadu/-sedi* eki ile birlikte belli derecede *-saydu/-seydi* *-sa idi/-se idi (ëdi)* şeklinde de görülür. Özbek, Karakalpak gibi bazı Türkî dillerde bu ek halen *-sa idi/-se idi (ëdi)* biçiminde kullanılmaktadır.³⁸ Bu gibi hadiseler de fiilin bu kipinin bünyesindeki *-du/-di* ekini, Türkolog'ların tamamının hem fikir olduğu gibi aslında bilinen geçmiş zaman kipinde kullanılan *-i (r)mek // -e (r)mek* ek fiilinin kısaltmış şeklidir.

³⁷ Gagauz dilinden yığnan materiallarımızda düyp işlişe goşulup ulanılarda, birinci ve üçüncü yönkemeleriñ köplük sınıda gelşi duşmadı. gruppi // İssledovaniya po sravnitel'noy grammatike tyurskih yazıkov. – Ç. 2. Morfolojik. – S. 300.

³⁸ Baskakov N. A. Sistema spryaceniya ili izmeniya slov po listsam v yazıkah tyurskoy gruppi//İssledovaniya sravnitel'noy grammatike tyurskih yazıkov. – Ç. 2. Morfoloji. – S. 300.

s.24/2 Bu fiil kipinin kökeni hakkında Türkolog'lar esasen, yukarıdaki gibi düşünceler de, onun gramatik anlamının tespitinde ve bu kipe ait terim hususunda farklı düşüncelere sahiptirler. Bizim fikrimizde, terim kullanımına göre bunları esasen aşağıdaki gibi gruplara ayırabiliriz.

1- Bu kipi, ilk dönemde bazı Türkolog'lar "geçiş dönemi" diye adlandırmışlardır.³⁹ Bu terim *-sadı/-sedi* kipinin anlamını anlatmaya yeterli olmadığı için sonraki dönemde kullanılıştan kalkmıştır.

2- Türkolog'ları çoğu bu eki şart kipinin geçmiş zamanı kabul etmişlerdir ve böyle de adlandırmışlardır.⁴⁰ Bu adlandırmaya ekin kökeni ve dış görünüşü sebep olsa gerek.

3- Bazı Türkolog'lar bu kipi sadece geçmiş zamanı anlatmakla sınırlanmayacağını metne göre gelecek zamanı da anlatabileceğini kabul etmişlerdir. Örnek olarak, İ. A. Kissen ve M. M. Orakulav tarafından yazılan Özbek Dilinin Grameri'nde, fiilin şart kipinin *edi* ek fiili de birlikte kullanılışı gösterilip, şöyle deniyor." Bu yapı sadece şart kipinin geçmiş zamanını ifade etmeyip; hem gelecek zamana ait olabilir...(kelsa edi) hem de şart anlatabilir."⁴¹

³⁹ *Budagov L. Praktičeskoe rukovodstvo: türeško-tatarskogo, Azerbaydçanskogo nareçiya. – SPB., 1857. – S. 71; Troyanskiy A. Kratkaya tatarskaya Grammatika. – S. 44 ve başgalar.*

⁴⁰ *Kazem-Bek M. A. Obşaya grammatika türeško-tatarskogo yazıka. – S. 201; Makarov T. Tatarskaya grammatika kavkazskogo nareçiya. – S. 56; Terent'ev M.A. Grammatika türeškaya, persidskaya, kirgizskaya i üzbeškaya – SPB., 1875. – Kn. 1.- S. 49 – 50; Arhangel'skiy Al. Grammatika narodno-tatarskogo yazıka. – S. 10; Agabekov S. Üçebnik tyurkmenskogo nareçiya s priloceniem sbornika poslovits i polovorok tyurkmen Zakaspiyskoy oblasti. – S. 72; Balyaev İ. A. Grammatika Türkmenskogo yazıka. – S. 74; Samoyloviç A. Kratkaya üçebnaya gammatika sovremennogo osmanskogo-türetskogo yazıka. – S. 79; Gordlevskiy V. A. Grammatika tüetkogo yazıka. – S. 45; Borovkov A. K. Üçebnik uygurskogo yazıka. – S. 163; Dimitriev N. K.Stroy türetskogo yazıka. L., 1939. – S. 39; Şonuñki. Grammatika başkirskogo yazıka. – S. 168; Kononov A. N. Grammatika türetskogo yazıka. – S. 144; Şonuñki. Grammatika üzbeškogo yazıka. – S. 189; Kuznetsov P. İ. Uslovnyy perid türetskogo yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 27; Gadçieva N. Z Tioi pridatoçılıh predloceniy v sovremennom Azerbaydçanskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 245; Azizova A. G. Uslovnyy period v sovremennom üzbeşkom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk.- S. 40; Grunna È. A. Sločnopodçinennoe redlocenie v sovremennom üzbeşkom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 254 – 255; Annanazarov O. proşedşë vremya v sovremennom Türkmenskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 142; Gulomov A.G. Fe'l. – 50 s.; Musaev K. M. Grammatika karaimskogo yazıka. Fonetik ve Morfolojik. – S. 291 ve başgalar.*

⁴¹ Kissen İ. A., Orakulov M. M. Özbek Edebiyatının Grameri. – Ç. 1. Fonetik ve Morfolojik Özellikler. – S. 193.

K. M. Musaev bu kipi fiil şartının geçmiş zamanı diye adlandırırsa-da onu şu aşağıdaki gibi tanımlar. “Şart kipini geçmiş zamanı aslında zaman ifadesi taşımaz; fakat şartın gerçek ya da gerçek olmadığını ifade eder.”⁴²

s.25/1- Bu fikirlerin doğruluğunu ve yerinde olduğunu, Türkmen dilinin materyalleri de göstermektedir. Buna göre de *-sadı/-sedi* (Türkî dillerindeki varyantları ile) yapısını bazı dilcilerin “ dilek kipi”⁴³, “Geçmiş zamanın şart - dilek kipi”⁴⁴, “ şartlı-dilek kipi”⁴⁵,“dilek kipi”⁴⁶ “şart-dilek kipi”⁴⁷ diye adlandırmalarına yukarıdaki 1.- 2. maddelerde açıklanan terimler göre daha uygun olarak kabul edebiliriz. Böyle olmasına rağmen bu yargıya sadece “ dilek şart kipi ” ya da “dilek-şart kipi ” diye adlandırmak yine de yeterli değildir.

4.madde: Türkmen dilinde bu kipin şart anlamından başka da istek, pişmanlık gibi anlamlarının varlığı ilk dönemde yazılan diğer eserlerde de görülmektedir. İ. A. Bayliev şöyle der: “Bu kip yeterlik ifade ettiği gibi şartın geçmiş zamanını da karşılar. *yaz-samdı* (keşke yazmış olsaydım.)”⁴⁸

s.25/2 M. Geldiev ile G. Alparov’un gramerinde bu kip hakkında şöyle denilmektedir: “ Şart kipinin sonuna *idi* gibi bir ek fiil getirilip, özür, pişmanlık ya da istek (diğer) anlamları karşılanabilir.”⁴⁹

⁴² *Musaev K. M.* Gramer. Fonetik ve morfolojik. – S. 293.

⁴³ *Katanov N. F.* Olit issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glaneyşih otnoşeniy yego k drugim yazıkam tyurkskogo kornya. – S. 725.

⁴⁴ *Nasilov V. M.* Uygur Edebiyatının Grameri. - S. 87.

⁴⁵ O yerde. – 88 s.

⁴⁶ O yerde. 108 s.

⁴⁷ *Reşetov V. V.* Özbek Edebiyatı. – Ç. 1. – S. 98 – 99; *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatının. Fonetik ve Morfolojik Özellikleri. – T. 2. – Ç. 1. M.: İzd-vo AN SSSR, 1952. _ S. 300.

⁴⁸ *Belyaev* Türkmen Edebiyatının Grameri. – S. 76.

⁴⁹ *Geldiev M. ve Alparov G.* Türkmen Edebiyatının Grameri. – Aşgabat: Türkmen dövlətneşir, 1929. – 128 s.

s.25/3 H. Bayliev ile G. Sapiev'in okul gramerinde de belli bir şahsa gelen bu kipin arzu etmeyi anlattığı ifade edilmiştir.⁵⁰ H. Bayliev bunu sonra "istek kipi" diye adlandırmıştır.⁵¹

s.25/4 N. Kurraev ve A. A. Gurbanov tarafından yazılan okul gramerlerinin bütün baskılarında denildiği gibi, bu kip " fiilin istek-pişmanlık kipi" diye adlandırılmıştır.⁵²

s.25/5 Ö. Annazarov doktora tezinde *-sadır/-sedir* için, fiilin istek kipinin geçmiş zamanı görevinde kullanılabildiğini söyler; ama bununla birlikte bu fiil kipinin gelecekte olabilecek arzuyu, isteği, hayali anlatmaya uygun olduğunu, bünyesinde arzu ile birlikte şart manasını da saklayabildiğini anlatır.⁵³

s.26/1 M. Gorkiy Türkmen Devlet Üniversitesi'nin, Türkmen Dili Kürsüsü tarafından hazırlanıp basılan okul kitaplarında bu kip " yüklem teşkil eden sözler yardımı ile yapılan geçmiş zaman kipleri" adlı bölümde veriliyor ve şart kipinin anlam yönünden arzu etmeyi anlattığı belirtiliyor.⁵⁴

s.26/2 Bu anlatılanlardan da anlaşılacağı üzere, fiilin *-sadı/-sedi* kipini adlandırmakta, sadece Türkoloji'de değil; hatta Türkmen dilbiliminde de (terim meselesinde) birlik yoktur. Buna rağmen, bizim fikrimizce, Rusça bazı araştırmalarda kullanılan fiilin "şart-dilek şart kipi" (V. M. Nasilov, V. V. Reşetov N. A. Baskakov ve diğerleri) Türkmençe bazı gramerlerde kullanılan fiilin "arzu kipi" (H. Bayliev) "fiilin arzu-pişmanlık kipi" (N. Kurraev, A. A. Gurbanov) şeklindeki terimler diğerlerine göre

⁵⁰ Sapiev G. ve Bayliev H. M. Grammatika. Morfolojik (Sarf.). Orta mektepler için, 1 Bölüm. 5 – 6. sınıflar için. – Aşgabat: Türkmen dövletineşir. 1934. – 64 s. (Lâtin Alfabeti'nde).

⁵¹ Bayliev H. Günümüz Türkmen Gramerinin Özeti, 1 Bölüm. Morfolojik. – 94 – 95 s.

⁵² Kurraev N., Gurbanov A. A. Türkmen Grameri. Fonetik, morfolojik. 5 – 6. sınıflar için – Aşgabat: Türkmen dövlötkuvpedneşir, 1949. – 229 s.; 1952. – 140 s. Yine-de bak: Gurbanov A. A., Miradov A., Kurraev N. Türkmen Grameri. 5 – 6i sınıflar için. – Aşgabat: Magarif, 1978. – 209 – 211 s.

⁵³ Annazarov O. Proşednē vremya v sovremennom türkmnskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – 145 s.

⁵⁴ Günümüz Türkmen Dili. – Aşgabat, 1960. – 380 s.

daha uygundur. Ama bunlar da (özellikle de Türkmen dilbilimciler) bu fiil kipinin temel özelliklerini tam olarak ifade etmekten uzaktır. Buna göre de temel gramer anlamından yola çıkıp bu kipi “fiilin dilek-şart kipi” diye adlandırmak yerinde olur, deriz.

s.26/3 Fiilin dilek-şart kipinin asıl gramer anlamı, şart ve arzu manalarını birlikte anlatmaktan ibarettir. Bu kipte gelen fiiller, çoğunlukla, şart yardımcı cümlelerin belli derecede de basit cümlelerin yüklemi fonksiyonunda kullanılırlar. Ama Gagauz dili, -*saydı/-seydi* ekinin kullanılması ve gramer anlamı yönünden diğer Oğuz dillerinden belli derecede farklılık arz eder.

1)- Fiil tabanına eklendiğinde, genellikle, dilek-şart değil de şart anlatır. Yani -*sa/-se* şart kipinin anlamını karşılar.

Örnek: *Yapmasaydıñız* bölä, nasıl dërim, istedikleriniz haslıya çıkmayacak (S. K., Y., 103 sah.)

Görseydiñ nicä Gagauz / Kadınca yeniden oynër / Türkü, mânä kuzlar çalër / Ko çok tutsun bu yol hep uz! (D. T., A. i., 55 sah.)

Bare bir yıldızcık / *Şilaséydı* bana / Bare bir gümümcük / Yannaşéydi bana...(D. T., A. i., 59 sah.)

2)- Haber kiplerine eklenip şartlı giriş sözü teşkil eder.

Örnek: Ey, çok mu lâzım adama / Olsa da batmış bir ecel / Kalksın o bütün boyuna / Eger Lenin *berdiseydi* el?! (D. T., A. i., 4 sah.)

...Biz burada tâ *oyalanırsaydık* Rus’un uçakları yapmasın bir şaka (S. K.,Y., 71 sah.)

-*İstärsaydıñız* işlik yapma götürün biraz işelik...(G. F., 192 sah.)

Ul’timatumda yazılıydı, ki zamannık pravitel’stbası o sât verilsin.*Verilmäzseydi*, o zaman revol’yutsiya bölükleri ateş açacëklar (D. T., N. A. G. d., 253 sah.)

3)- İsimlere gelerek, dolaylı modal şart kipini meydana getirir.

Örnek: -Na, Kostaki, - dēr, - halliz, *haydutsaydın*, beklämä zät yetsinnär kurşun sana, tâ kıyak ölüm bul! (S. K., Y., 11 sah.)

Lazımsaydı kalayım, kalırım (D. T., N. A., G. d., 155 sah.)

Zararısaydı hep bir: / Fikiri dumanadır / O da, bu da hep- hep bir (D. T., Ç. t., 43 sah.)

...Lafın ilk kısmında da hep kalın vokal *varsaydı*, kalan kısımlarında da hep kalın vokallar bar (D. T., N. A., G. d., 21 sah.)

s.27/1 Gagauz dilinde *-saydı/-seydi* yapısının *-sa/-se'nin* anlamında kullanıldığını; hem fiil zamanlarına hem isimlere geldiğini görüyoruz.⁵⁵ Aşağıdaki kalıplaşmış kelime gruplarında bunun söylediğimiz şekilde kullanıldığını görmekteyiz.

Karşılaştır:

Alër kendini Dmitraş da gider *nanı gözü görürsaydı* (G. F., 125 sah.)

Bän gidirim, nani gözüm görüsaydı, bekim bişey razgelirim (G. F., 125 sah.)

Bir gicä, hepsi uyurkan, alıp başını kaçër da gider *nanı gözü görürsä*. Gidä- gidä yetişer bir kanaraya (D. T., N. A., G. d., 224 sah.)

Da bunun için çorbacıdan kaçtım, da giderim, nereyi gözlerim görürsä (D. T., N. A., G. d., 224 sah.)

s.27/2 Bu anlatılanlar Gagauz dilindeki *-saydı/-seydi* kipinin Türkmen, Türk ve Azerbaycan dillerindeki bu gibi fiil kipleriyle aynı olmadığını göstermektedir.

s.27/3 Türkmen, Türk ve Azerbaycan dillerinde bu kip, şartlı birleşik cümlenin yardımcı cümle yüklemine teşkil etmekle birlikte, esasen, şart ve arzu anlamlarını birlikte anlatmaktadırlar.

Örnek: Kakañ şu günlerimizi *görsedi*, dünyäden armanlı gitmezdi (G. M., G. S., K. g., 83 sah.)

⁵⁵ Bu konu için bak: *Pokrvskaya L. A. Gagauz Grameri. Fonetik morfolojik . – S. 160, 221.*

...Oraya *köçä bilsäydik*, nä yahşı olardı! (S. D., J. g.,110)

Boyl *olmasa idi*, indi bilmiräm harada idim (M. G., M. g., 30 sah.)

Ankara'da olduğunuzu *bilseydim* muhakkak arardım (S. A., K. m. m., 136 sah.)

s.28/1 Fiilin dilek-şart kipi basit cümlelerin yüklemine teşkil ettiğinde onun şart anlamı zayıflayıp, arzu anlamı güçlenir.

Örnek: Bah, kēşkē meniñ gargışım onuñ öyüni başına *yumursadı!* (B. K., A. ä., I, 240 sah.)

İndi mänä uşuglarımdan bir hābār deyän *olsaydı!*(S. V., M. ş., 30 sah.)

Kız bizim Orhan'ı nasıl tersledi, bir *görseydin...*(S. A., K. m.m., 21 sah.)

Da *olsaydı böleçä - / Kat- kat giimni ferecä* (D. T., Ç. t., 80 sah.)

s.28/2 Yüklemi fiilin dilek-şart kipinde olan basit cümleler, arka arkaya eklenerek de kullanılabilir.

Örnek: Urşam *gutarsadı*, bizem *dıncakdık!*...(B. K., A. ä., I, 58 sah.)

Vah, şol ağaçlar bir tizräk yetişedi, seni hem bir şolañ sayasında *yelecretsemdim!* (G. M., G. S., K. g., 164 sah.)

Anam bobam *duyarsaydı / Atlıları yollarsaydı?!* (G. F., 77 sah.)

s.28/3 Böyle arka arkaya sıralanıp gelen cümlelerde, konuşanın istekleri birleştirilerek gösteriliyor olsa da; birinci cümlede şart ve sonraki cümlede sonuç anlatmakla şart yardımcı cümleye benzerler. Ama bu örneklerden anlaşılacağı üzere, yine de nasıl bir sonuç beklendiği; lakin bunun söylenmediği görülür. Buna göre de bu tip cümleleri arka arkaya sıralanıp gelen basit cümleler olarak kabul etmek mümkündür.

s.28/4 Dilek-şart kipinin sadece kendisi ile anlatılamayan bazı manaları ifade edebilmesi için Türkmen, belli derecede de Türk ve Azerbaycan dillerinde şahıs eki taşımayan şart ekli birleşik fiil yapıları kullanılır.

Örnek: Käşkä sen frondan ya eliñi, ya ayagıñı aldırı *gelen bolyañdın*, onda men saña işle-de diycek däl ahırı (A. D., S. è., 135 sah)

...äkêr atan bu yerläre kelmiş olsaydı, yägin ki, bunu urda goymadı (A. n., I, 114 sah.)

Sokaga *atılacak olsaydı*, elbette çekirdekleri hesaba katmazdı (N. H., F., 12 sah.)

Dağlara çıkacaktım / Ağalara bakacaktım / *Nisanlı olmasaydım* / Çok canlar yakacaktım (R. m., 17 sah.)

s.29/1 Anlatılan mana ifadeleri (esasen modallık) ile bağlantılı olarak Türkmen dilinde *bol-* yardımcı fiili iki kez (birinci asıl olarak sıfat fiil; ikinci ise dilek-şart kipleri) tekrarlanarak da kullanılır: *yazan bolsadı, yazmalı boylan bolsadı v.b.*

Örnek: Men *başlık bolan bolsaydım*, seň yalı yaltaları obada-da goymazdım (A. D., S. è., 135 sah.)

Eğer Dursu’nuñ ozaldan iş tecribesi *köp bolan bolsadı*, ol derrev işe başlaberçekdi (H. I., P., 108 sah.)

s.29/2 Günümüz Türkmen dilinde *bolsadı* sözünün isimleşerek adlar gibi kullanılışını da görmek mümkündür. Bu yapı, çoğunlukla, *bolsadı êken, bolsadı êkeñ* gibi kalıplaşmış kelime gruplarında kullanılır.

Örnek: -Sarı mirap, sen agzıñı gurı çöp bilen çalmasana! Bu yıl *bolsadı êkilen* yalı goşa yaz geldi, goşahasıl alarıs: Häli sen galanla gap hem tapmarsıñ! (B. K., A. ä., I, 58 – 59 sah.)

“ *bolsadı*” êkseñ, “ käşgädi” gögär (T. n., 25 sah.)

Hoş geldinin bu aydan zatlary hiç *bolsadı däl* (A. G., K. è., 124 sah.)

“ Gurı sözden palav bolmaz, yag bilen tüvüsi bolmasa “ diyen gibi, bu *bolsadılar* bilen garınlar doyanokdı...(A. G., P. h., 67 sah.)

NOT: İstek, Türkmen konuşma dilinde *-a/-e, -ı/-i* zarf fiilinin arkasından gelen”bilmek” yardımcı fiiline *-seydir* ekinin eklenmesi ile de anlatılır.

Örnek: Muhammet Han- da! Muhammet Han-a! Nirä gitdikä, gız, suvuñ dağıñ gırasına *gidäymedik bolubilseydir* (A. D., S. è., 285 sah.)

-Başa dürli bela gelermiş dilden / *Gozgama bilseydir* çekinip ilden... (A. K., S., 225 sah.)

s.30/1 Bizim fikrimizce, bu *-saydır* şeklindeki ekin *-se* kısmının, fiilin şart kipi olduğunu kabul etmek zor değildir. Ekin ikinci bölümünün ise aslında *govı, yağşı* (iyi, güzel) manasındaki *ey* sözü ile tahmin, şüphe bildiren *-dir* ekinden meydana gelmiş olması mümkündür. *-seydir* ekinin gramer anlamı günümüzde kullanılan fiilin şart kipinin *yağşıdır* sözü ile birlikte anlatılan manasına yakındır.

Karşılaştır: gozgama bilse yağşıdır, gozgama? Bilyendir.

s.30/2 Arzu anlatan bu ekin *-seheydir* şekline de rastlanır.

Örnek: “Hudayım, ële *düşsä bilseheydir*” diyip diler ëdiyärdi (B. K., A. ä., I, 302 sah.)

s.30/3 Azerbaycan, Türk ve Gagauz dillerinde fiilin şart kipi şahıs eki almayan *-miş/-miş* ekiyle de kullanılır.⁵⁶ Azerbaycan dilinde bu ekin *-sa imiş, -se imiş* gibi pek çok varyantları da vardır.⁵⁷

Örnek: Kim (daş – B. H.) *atmasaymış, dar agacından asılacagmış* (ä. h., T. k., 40 sah.)

Su kasabaya bir büyük herif *gelseymis, bah gor o zaman ne dilber olacagdı* (A. N., O. a., 69 sah.)

⁵⁶ Kononov A. N. Grammatika sovremennogo türetskogo literaturkogo yazıka. – S. 532.

⁵⁷ Azerbaycan Dilinin Grameri (fonetik, morfolojik ve sentaktik). S. 122.

Ēger o certva *çıkarsaymıŝ* uzä – o kabâtıymıŝ (zerä su onu kabletmäzmıŝ), da tutup onu öldürämiŝlär. Ēger o *bulursaymıŝ* – onun başlarmıŝlar (D. T., N. A., G. d., 301 sah.) *Olsaymıŝım* da orada, görämeceymıŝım, zeä pek çok insan varmıŝ (D. T., A., G. d., 155 sah.

3.5 II. BÖLÜM FİİLİN ŞART KİPİNİN SENTAKTİK ÖZELLİKLERİ

s.30/1 Günümüz Türkî dillerinde fiilin şart eki, yüklem gramer kipini teşkil ederek çeşitli manaları anlatmaya hizmet eder. Bu ise fiilin şart kipinin çok fonksiyonlu olduğunu gösterir. ⁵⁸Kırgız dilinde fiilin şart kipinin söz öbeğinde büyük rol oynadığını anlatan K. Sartbaev şöyle der: “Bu kip yardımı ile en az 8–9 çeşit yan cümle kurulabilir. Ayrıca net bir anlamı olmayan yan cümle de oluşturulabilir şart-nedenli, şart-anlamlı v.b. Bazen tek başına bir anlamı olan basit cümleler de kurulabilir.”*sa*” eki ile kurulan kip anlam bakımından zengindir. Şart kipi bazı kullanımlarda kendi anlamından uzaklaşır.

s.30/2 Fiilin şart kipi hakkında bu anlatılanların doğruluğunu Oğuz dillerine ait materyaller de ortaya koymaktadır. Yükleme şart kipinde olan cümleler çeşitli anlamları, ilişkileri gösterebildiği için, şart kipinin sentaktik fonksiyonları ve kendine has özellikleri sadece cümlede ortaya çıkar.

s.30/3 Günümüz Oğuz dillerinde fiilin şart kipi, esasen, birleşik cümlelere ve belli derecede giriş ile basit cümlelerin kurulmasına yardımcı olur.

3.5.1 Fiilin Şart Kipi İle Oluşan Birleşik Cümleler:

s.31/1 Türkî dillerin gramer kitaplarında, fiilin şart kipi bazı morfolojik özellikleri ve onun cümle yapısındaki fonksiyonları bakımından önceki çalışmalarda da

⁵⁸ *Hamzaev M.* Türkmen Dilinde bazı birleşik cümlelerin kuruluşunun özellikleri //TSSR IA-nın Dil ve Edebiyat Enstitüsü'nün Çalışmaları. – 1956. – 1. Bölüm s. 80 .

ele alınmıştır.⁵⁹ Türkoloji ilminin gelişmesiyle birlikte bazı Türkî dillerin gramerlerinde şart kipinin sentaktik işlevine ait, yani onun yardımı ile nasıl cümleler kurulabildiği hakkında birçok malumat verilmeye başlanmaktadır⁶⁰. Fiilin şart kipinin yardımı ile kurulan birleşik cümleler ve onun yardımıyla kurulan basit cümleler meselesi dilcilerin önceleri pek dikkatini çekmemiştir. Bu konu hakkındaki ilk bilgileri, Altay dillerini araştırma komisyonu üyeleri tarafından hazırlanan gramer kitabında görebiliriz. Bu kitapta yardımcı cümlelerin temel cümlelere bağlanışları konusunda bahsedilirken yardımcı cümleler ”Bağlı cümleler”⁶¹ başlığı altında verilmiştir. Bu gramer kitabındaki yardımcı cümlelerin temel cümlelere bağlanmaları hakkında ve fiilin şart kipinin sentaktik fonksiyonu hususunda şöyle denilmiştir:”Bağlı cümlelerin tâbi kılınması için şahıs eki eklerinden yararlanılır.”⁶²

s.32/1 Bu çalışmada Altay dillerindeki şart, karşıtlık bildiren cümleler ve zaman bildiren yardımcı cümlelerin isimleri ele alınıp gösterilmese de bu tür cümlelerin şart kipi yardımı ile yapılabildiği anlatılmıştır.⁶³

s.32/2 P. M. Melioranskiy, bu meseleye dikkat çeker ve şart kipinin yardımcı cümleleri hakkında şöyle der: .”Yan cümlelerde şart eki çoğunlukla şart ifade ettiği gibi zaman da ifade edebilir.”⁶⁴

s.32/3 Yazar, fiilin şart kipinin arkasına *-da/-de* edatının eklenebildiğini gösterip, doğrudan doruya karşıtlık anlamlı yardımcı cümle diye adlandırmasa da, bu tip yardımcı cümlelerin incelenen bu dilde var olduğunu kabul eder.⁶⁵ P. M. Melioranskiy Türkî dillerdeki birleşik cümlelerde, yardımcı cümlelerin yüklemi fiilin şart kipinde olsa

⁵⁹ *Giganov İ.* Tatar Edebiyatının Grameri – SPB., 1801. – S, 70, 85, 89, 95 – 96.

⁶⁰ *Sartbaev K.* Nekotorie spornie voprosi slocnopodçiennoogo predloceniya kirgizskogo yazıka//Tr. İnstituta yazıka i literturı AN Kirb. SSR. – 1956. – Vıp. 6. – S. 107.

⁶¹ Altay Edebiyatının Grameri. – S. 199.

⁶² O yerde. – 211 s.

⁶³ O yerde. – 211, 213 – 214 s.

⁶⁴ *Melioranskiy P. M.* Kratkaya Kazak-Kırgız. Grameri Sintaks. SPB., 1897. – Ç. 2. – 33.

⁶⁵ O yerde. – 35 s.

da yardımcı ve temel cümlelerde, uygun zamirlerin kullanılması ile o cümlede şart anlamının kaybolduğunu ve başka tür birleşik cümlenin anlamını verdiğini ifade eder. O bu konuda şöyle der:”Bazen çok nadir olarak şart cümleleri (kim) soru zamiri ile yapılır. Böyle durumlarda kim soru zamiri yardımcı cümlede, bir diğer işaret zamiri de temel cümlede yer almaktadır.”⁶⁶

Örnek: Kimin toprağında bulunursan onun şarkısını söyle.

Aptal adam ki ne söylerse ona inanır.

s.32/4 Bu söylenenlerden anlaşılacağı üzere, P. M. Melioranskiy, şart kipi ile kurulan cümlelerin yalnızca bir şart ve anlamlı birleşik cümlelerden ibaret olduğunu söyler.

s.33/1 Fiilin şart kipinin yardımcı ile şart, karşıtlık ve zaman yardımcı birleşik cümlelerin kurulabildiği de bazı çalışmalarda gösterilmiştir.⁶⁷

s.33/2 Ekim Devriminden sonraki dönemde Türkî dillerin diğer meseleleri hususundaki çalışmalarla eş zamanlı olarak onların sentaktik yapısına ait ilmî çalışmalar da artmaya başlamıştır. Sovyet Dönemi’nde yayınlanan araştırmaların çoğunda fiilin şart kipinin yardımcı ile şart ve karşıtlık anlamlı birleşik cümlelerin kurulabildiği gösteriliyor.⁶⁸

⁶⁶ O yerde. – 45 s.

⁶⁷ Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 167 – 168; *Katañov N. F.* Opiť issledovaniya uryanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih otnoşeniy yego k drugim yazıkam tyurskogo kornya. – S. 854, 860, 916.

⁶⁸ *Samoyloviç A.* Kratkaya üçebnaya grammatika osmanko-turetskogo yazıka. – S. 102, 141; *Gordlevskiy V. A.* Grammatika tyurtskogo yazıka. – S. 110; 148; *Azimov P.* ve *Bayliev H.* Sintaksis (Nahuv). Orta mektepler ve pedagogik üçilişeler için. – Aşgabat: Türkmen dövletneşir, 1939. – 65 s. (Latin grafikasında); *Dmitriev N. K.* Stroy türetskogo yazıka. – S. 56; *Şonuñki.* Grammatika kumıkskogo yazıka. – S. 193; *Baskakov N. A.* Nogayskogo yazık i dialekti. – S. 128; *Direnkova N. P.* Grammatika oyrotskogo yazıka. – M. – L.: İzd-vo AN SSSR, 1940. – S. 228, 289 – 290; *Nasilov V. M.* Grammatika uygurskogo yazıka. – S. 142 – 143; *Dotseluevskiy A. P.* Osnovı sinaksisa türkmenskogo literaturnogo yazıka. – Aşgabat: TürkOGUZ, 1943. – S. 72 – 74, 85; *Reşetov V. V.* Sovremenniy üzbekskiy yazık. – Ç. 1. – S. 154 – 155; *Azizova A. G.* Uslovniy period v sovremennom üzbekskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 26, 70; *Allanazarov O.* Proşedşē vremya v sovremennom türkmenskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 140, 147 ve başgalar.

Dimitriev N. K. Kımık Edebiyatının Grameri – S. 199; Başkırt Edebiyatının Grameri

s.33/3 Türkî dillerin morfolojisine ait çalışmaların bazılarında, fiilin şart kipinin metne göre zaman anlatma özelliğinin de var olduğu belirlense de⁶⁹; birçok çalışmada (esasen, söz dizimine ait dillerde) bu kipteki fiillerin şart ve karşıtlık bildiren yardımcı cümle yüklemi olmakla sınırlanmayıp zaman yardımcı cümle yüklemi teşkil edebildiği de belirlenmiştir.⁷⁰ Daha sonraki yıllarda Türkolog'lar şart kipinin katılmasıyla şart, karşılık ve zaman bildiren birleşik cümlelerin kurulabildiğini tespit etmişlerdir. Bunlar arasında, N. K. Dmitriev, şart kipinin yardımı ile beş çeşit [şart, karşıtlık, vakit, doldurgıç,(yükleme, ayrılma, yönelme tamlayıcıları) yer] birleşik cümlelerin yapılabildiğini söyler.⁷¹ Bu konu, daha sonraki yıllarda, bütünüyle birleşik cümleler konusuna veya Türkî dillerin söz dizimine ait yazılan kitaplarda geliştirilmiştir.

s.33/4 N. Z. Gajieva, Azerbaycan dilinde fiilin şart kipinin yardımıyla, aslen, yedi çeşit[şart, karşıtlık, şart kalıntılı zaman, doldurgıç(yükleme, ayrılma, yönelme tamlayıcıları), sahiplik, ölçü ve derece, karşılaştırma-bağlı] birleşik cümlelerin kurulabildiğini ve bunların birçoğunun yardımcı ve temel cümlesinde uygun sözlerin (yazarın terimi: bağlantılı) kullanıldığını belirtir.⁷²

⁶⁹ *Dimitriev N. K.* Kıymık Edebiyatının Grameri – S. 199; Şonuñkı. Grammatika başkirkского yazıkı. – S. 167; *Baskakov N. A.* Nogayskiy yazıkı i yego dialekti. – S. 113; *Direkova N. P.* Grammatika oyrotskogo yazıkı. – S. 167; Şonuñkı. Grammatika şorskogo yazıkı. – S. 176; Kissen İ. A; Orakulov M. M. Özbek Edebiyatının Grameri. Fonetik ve morfolofik. Ç. 1. – S. 189; *Reşetov A. N.* Grammatika V. V. Sovremenniy Özbek Edebiyatı. – Ç. 1. – S. 96; *Kononov A. N.* Özbek Edebiyatının Grameri. – S. 192 ve diğeri.

⁷⁰ *Dmitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri. – S. 279; *Magrufov A.* Dridatoçnie predloçeniya vremeni v sovremennom üzbezkom yazıkı: Dis. ... kand. filol. nauk – Taşkent, 1949. – S. 64 (Özbek dilinde); *Gadçieva N. Z.* Tipı pridatoçnih predloçeniy v sovremennom Azerbaydcanskom literaturnom yazıkı: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 178; *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı. Fonetik ve Morfolojik. – T. 2. – Ç. 1. – S. 451; *Grunina È. A.* Slocnopodçinennoe predloçenie v sovremennom üzbezkom yazıkı: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 123; *Annanurov A.* Osnovnie voprosı sravnitel'nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkı v plane perevodçeskoy rabotı: Dis. ... kand. filol. nauk. – Aşgabad, 1953. – S. 197 – 199; *Sartbaev K.* Osnovnie voprosı sintaksisa slocnogo predloçeniya v sovremennom kirgizskom yazıkı: Dis. ... d-ra filol. nauk. – M., 1953. – S. 471 (Kırgız dilinde); *Tenişev È. R.* Grammatičeskiy oçerk drevneuygurskogo yazıkı po soçineniyu “Zolotoy blesk”: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 128; *Karımova A. M.* Dridatoçnie predloçeniya v tatarskom yazıkı: Dis. ...kand. filol. nauk. – Kazan' 1953. – S. 187 (Tatar dilinde) ve başgalar.

⁷¹ *Dmitriev N. K.* Grammatika başkirkского yazıkı. – S. 267 – 270.

⁷² *Gadçieva N. Z.* Tipı pridatorçnih predloçeniy v sovremennom Azerbaydcanskom litetaturnom yazıkı: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 139, 178, 228, 237, 240, 251 – 252, 257, 264.

s.33/5 Amanmırat Annanurov yüksek lisans tezinde yüklemi şart kipinde olan cümlelerin, Türkmen dilinde aktif olarak kullanıldığını anlatarak onların ne tür birleşik cümleler olduğunu belirlemek hususunda şöyle der: “Bize göre -sa/-se eki almış yüklemeleri tanımlarken ve de gruplandırırken, eke değil onun hangi söz aracılığıyla temel cümleye bağlandığına dikkat edilmesi gerekir.”⁷³

s.34/1 Amanmırat Annanurov bu meseleye doğru yaklaşmış ve Türkmen dilinden fiilin şart kipinin kullanılmasıyla kurulan birleşik cümlelerin altı çeşidini (şart, karşılık yer, sahiplik, vakit, hal-durum bildiren birleşik cümleler) tanıtmıştır.⁷⁴

s.34/2 K. Sartbaev doktora tezinde şart kipinin söz dizimindeki rolüne çok önem verir. Yazar birleşik cümleleri tasnifte, sadece onların şekil özelliklerini, yani yüklemının hangi fiil kipinde olduğunu göz önünde tutmakla kalmayıp; cümlelerin anlamlarını, birleşik cümlelerin yapılarını, cümlelerin söz varlığını, söyleyiş tonlamalarını, yardımcı cümlelerin tek başına öznesinin ve yüklemının olup olmadığını v.b. göz önünde tutmanın gerekliliğini belirtir. Bu araştırmanın özetinde, şart kipinin yardımcı cümleleri oluşturmakta aktif olarak kullanıldığını gösterip, şöyle yazar:“

Örneğin Kırgız dilindeki -sa/-se eki yardımcı cümlelerin çoğunda kullanılabilir:”

1)- şart yardımcı	5)-ölçü-derece bildiren
2)- karşılık bildiren	6)- karşılaştırma bildiren
3)- zaman bildiren	7)-ortak özneli
4)- yer bildiren	8)-ortak nesneli ⁷⁵

s.34/3 Biz de günümüz Türkmen dilinde, fiilin şart kipinin kullanımına ait çalışmalarımızda, K.Sartbaev tarafından yapılan sınıflandırmayı esas alıp yardımcı

⁷³ *Amanurov A.* Osnovnie voprosi sravnitel'nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkov v plane derevodçeskoj raboti: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 198.

⁷⁴ O yerde. – 157, 197 – 199, 239 – 244. 252 s.

⁷⁵ *Sartbaev K.* Osnovnie voprosi sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıkı: Avtoref. Dokt. Dis. – M., 1953. – S. 13.

cümlenin yüklemi şart kipinde olan birleşik cümleleri kendi arasında sekiz gruba (şart, karşılaştırmalı, vakit, yer, ortak özneli, zamir nesneli veya tümleçli, ölçü, derece, karşıtlık bildiren birleşik cümleler) ayırdık.⁷⁶

s.34/4 N. Nartiev, günümüz Türkmen dilinde birleşik cümlenin kuruluşunu özel olarak ele alıp, fiilin şart kipinin eklenmesiyle on bir çeşit birleşik cümle teşkil edildiğini (ortak özneli, temel yüklemi zamirden oluşan, temel cümle öğeleri zamir tamlayıcılı, vakit, yer, şart, karşılaştırmalı, miktar, benzetme, karşıtlık bildiren birleşik cümle) göstermiştir. Ayrıca bunların özelliklerini ilgili bölümlerde geniş olarak ele almıştır.⁷⁷

s.35/1 Bu söylenenlerden anlaşılacağı üzere, fiilin şart kipinin yardımı ile yapılan birleşik cümleler meselesi Türkî dilleri inceleme sürecinde sürekli olarak aydınlatılmaktadır.

s.35/2 Belli bir şahıs eki almış şart kipi, bağlı cümle yüklemine şekillenmesine katılıp, onun başka bir temel cümle ile bağlantısını sağlar. Böylece kendi içinde yardımcı ve temel cümle olan birleşik cümleler teşkil edilir. Bu birleşik cümlelerde, yardımcı ve temel cümle anlam açısından kendi içinde sıkı bir bağlılık gösterir ve beraberce tamamladıkları bir fikri anlatırlar.

s.35/3 Yüklemi şart kipinde olan yardımcı cümleler, bağlandıkları temel cümle öğelerine veya metinde anlatılan manaya göre muhtelif birleşik cümleler oluştururlar:

3.5.1.1 Şartlı Birleşik Cümle

⁷⁶ Hocaev B. Günümüz Türkmen Dilinde Fiilin Şart Kipi : Filol. ılım. kand... için yaz. Dis. – 83 – 119 s.; Şonuñki. Türkmen dilinde fiilin şart kipinin sentaktik özellikleri // TSSR IA-nıñ Dil ve Edebiyat İnstitüsünün çalışmaları. – 1957. – 2 goyb. – 105 – 114 s.; Şonuñki. Uslovnaya forma glagola v sovremennom Türkmenkom yazıke: Avto-ref. kand. dis. – Aşgabat, 1958. – 8 – 12 s.; Şonuñki Günümüz Türkmen Dilinde Fiil Kipleri

⁷⁷ Nartiev N. Günümüz Türkmen Dilinde Birleşik Cümlelerin Kuruluşu, 2 bölüm. Yardımcı Cümle. – Aşgabat, 1981. – 29 – 31, 34 – 35, 40 – 41, 48 – 50, 57 – 58, 60 – 63, 71 – 83, 85 – 89, 90 – 92, 93 – 95, 98 – 100 s.; Şonuñki. Stroy slocnogo predloceniya v sovremennom Türkmenkom yazıke. – Aşgabat.: İlim, 1988 – S. 86. – 88, 90 – 91, 93 – 94, 99 – 100, 103 – 104, 106 – 108, 114 – 136.

s.35/1 Şartlı birleşik cümlelerde belli bir şart ve bundan çıkan sonuç gösterilir. Bu tür birleşik cümlelerde temel cümledeki gösterilen hareketin gerçekleşip gerçekleşmemesi birleşik cümledeki şartın yerine getirilip getirilmemesine bağlıdır.

s.35/2 Şartlı birleşik cümlelerde, yardımcı cümlenin yüklemi şart kipinde olduğunda, temel cümlenin yüklemi çeşitli fiil zamanlarında, fiil kiplerinde olabilir. Temel cümlelerde çeşitli kiplerin kullanılması ise birleşik cümlenin anlamına etki eder.

Örnek: *Artıgı görseñ onuñ, bilen gürlüş* (B. K., A. e., III , 12 sah.)

Düzgün hass hesab alarmasañız, birce manat da artıg pul vermejecem size! (S. D., J. g., 72 sah.)

Belediye görse çok fena olacak, dedi (A. N., O. a., 87 sah.)

s.36/1 Türkmen dilinde birleşik cümlenin yardımcı cümlesindeki sözün hemen arkasından umumî şimdiki zaman kipinde *bolmak* fiilinin kullanılmasına da rastlanır.

Örnek: *Tamumuz salnıp gutarılaysa bolyar, édil şäherlileriñki yalı bezärin* (N. S., S. é., 89 sah.)

Hop, duruber bakalı, ertir dan ataysa bolyar, ussanıñ bu gurruñini oba car éderin (A. D., S. é., 117 sah.)

s.36/2 Bu örneklerde *bolyar* sözü kendi anlamından uzaklaşarak, şart kipindeki fiil ile birlikte birleşik cümlenin yüklemine oluşturur ve şart anlamı belirgin olarak gösterilir.

s.36/3 Karşılaştırılan dillerde şart kipindeki fiilin arkasından “*yagşı, yaman, kemdël, hayır*” gibi sözler de kullanılır.

Örnek: *İş maña galsa-hayır-da!* B. K., A. ä III, 180 sah.)

Gonagı başa sal ki, *sü çäksä, besdir...* (M. C., İ. f., 338 sah.)

Yalnız öyle dikilmis dursa iyi... (A. N., O. a., 130 sah.)

Şiñdi görsäm onu, kayılım ne istärsä yapayım, sade kabâtımı tutsun...(S. K., Y., 118 sah.)

s.36/4 Bu tür örneklerdeki cümleler, şart kipindeki fiil hemen arkasında getirilen *hayır-da, besdir* gibi sözler ile birlikte basit cümlenin yüklemine benzer görünse de, anlamı ve gramer özelliği açısından birleşik cümlelerdir. Bu birleşik cümlelerin yardımcı cümlesinde şart bildirilir; temel cümlede ise bu şarttan sonuç çıkarılır. Yani bu eyleme, harekete olumlu veya olumsuz bir değer verilir. Gösterilen sebeplere göre, bu tür kurulan cümleleri de şart yardımcı birleşik cümle kabul etmek mümkündür. Bazı durumlarda şart kipindeki fiil ile temel cümlenin yüklemi olabilen yukarıdaki sözlerin arasına başka kelimeler de girebilir.

Örnek: *Yeke men kemi bar bolsa, onun işi hayır-da* (A.D., S. è., 55 sah.)

Herkes evine gidip yatsa daha iyi (S. A., K. m. m.,98 sah.)

Yatırsa dövse çok daha iyi (A. N., O. a.,45 sah.s)

s.37/1 Bu tür örneklerde temel cümlenin yüklemi olan isimlerin arkasından *bolmak* fiili getirildiğinde, onlar beraberce yüklemi oluşturur.

s.37/2 Şartlı birleşik cümlenin temel yüklemi soru kelimelerinden de oluşabilir.

Örnek: *Planımızı möhletten öñ doldursak, ören govı bolardı*

Hatta hastaneye kaldırsanız daha iyi olur! Dedi (S. A., K. m. m., 31 sah.)

s.37/3 Bu gibi birleşik cümlelerin önce anlatılan cümlelerden farkı şunlardan ibarettir:

s.37/4 Şartlı birleşik cümlelerin bazı çeşitlerinde, temel cümle yüklemine gramer kipine, umumen, cümlenin anlamına, metne göre, bu cümleler; şart-vakit, şart-sebebe⁷⁸, dilek-şart, şart-pişmanlık gibi anlamlar kazanırlar.

⁷⁸ Şart-zaman, şart-sebebe anlatışına ait örnekler I. Bölümde verilmiştir.

Örnek: -Ëy, sen çüryen din-adat, *atababalarıñ beynisinde ornaşmadık bolsañ*, bu vagt söygülim meniñ yanımda bolardı! (A. D., S. è., 181 sah.)

- E'cazkar iste'dad sahibi *bu közäl oğlanın çaldığı müsiğini bir dä eşitsäm*, özümü hoşbeht sanardım,- dedi. (M. G., M. g., 10 sah.)

- ...*çünkü yayasam* şimdi aklımda bu günlere ait hiç olmazsa küçücük bir hatıra bulunudu.(S. A., K. m. m., 116 sah.)

- Popaz ölä baktı Senkaya, ani buna geldi, kanatları olsa uçsun da kimsey onu görmesin (S. K., Y., 66 sah.)

3.5.1.2 Karşılık Anlamlı Birleşik Cümle

s.38/1 N. K. Dmitriev karşılık anlamlı birleşik cümleyi şu şekilde nitelendirir: “Temel düşünceye ters olan düşünceyi ifade eden bu tür cümleler, Türk dillerinde (Başkirt dilinde de) şartlı yardımcı cümlelerin özel bir türüdür.”⁷⁹

s.38/2 Karşılık anlamlı ve şart yardımcı birleşik cümlelerde, yardımcı cümle yüklemine bünyesinde şart kipinin kullanılması, bu birleşik cümlelerde şartın ve ondan çıkan sonucun olması, yapı yönünden birbirine yakın olması bunların tarihi geçmişlerinin ortak olduğunu gösterir. Bu tür ortak özellikler olsa da, şart ve karşılık anlamı taşıyan yardımcı cümleli birleşik cümlelerin her birinin kendine has özellikleri de vardır.

s.38/3 Karşılık anlamlı birleşik cümle, içerik bakımından yardımcı ve temel cümledeki gösterilen fikirlerin birbirine zıt anlamlar ile şartlı birleşik cümleden ayrılır. Karşılık anlamlı birleşik cümlede, yardımcı cümledeki şartın yerine getirilip getirilmemesine bakılmaksızın, temel cümledeki gösterilen hareket, olay gerçekleştirilir. Temel cümledeki sonuç, yardımcı cümledeki şarta karşı gelir. Ayrıca, karşılık anlamlı

⁷⁹ Dmitriev N. K. Başkirt Edebiyatının Grameri. – S. 269 – 270.

birleşik cümlenin yüklem yapısı, oluşumu, söyleniş biçimi, tonlama ve diğer özellikleri ile şartlı birleşik cümleden ayrılır.

s.38/4 Fiilin şart kipinin katılması ile yapılan karşılık anlamlı yardımcı cümlenin yüklemi, esasen, şu aşağıdaki gibi olur:

1- Karşılaştırılan dillerin hepsinde, yardımcı cümlenin şart kipindeki yüklemnin arkasından *-da/-de* edatının kullanılması ile:

Örnek: Emma Eceğiz yatsa-da, gözüne hiç uki gelmeyirdi (A. D., S. è., 97 sah.

Biz ölsék dé, mēktēb yaşamalıdır...(M. C., İ. f., 354 sah.)

Sen çekilmesen de zaman ayırır (İ. N., V. E., V, 34 sah.)

Sölesä dä bişey may işidilmer (S. K., Y., 53 sah.)

s.39/1 Diğer karşılaştırılan dillerden farklı olarak *-da/-de* edatının manasında, Türkmen dilinde *hem*; Türk dilinde *bile* sözleri de kullanılır.

Örnek: - Ey Mecnunum, *meñ seni gıyamata cenli görüp otursam hem*, mēhrim gaymaz (N. A., L.- M., 92 sah.)

... öl odunu üflesen hem, vagtı gelyēncē yanmacak éken (A. G., P. h., 66 sah.)

Hayır...babam diyor ki, *insanın kafasını kesseler bile, ağızdan lâkırdı çıkmamalı* (N. H., B. e, 7, 222 sah.)

Fakat Almanya razı olsa bile, Almanya'nın içişlerine Fransa'nın karışmasına meydan verilmemeli (A. B., D. H., 108 sah.)

s.39/2 Bu tür karşılık anlamlı birleşik cümlelerde Türkmen dilinde *hem*, Türk dilinde ise *bile* sözleri *-da/-de* edatı ile aynı anlam fonksiyonunu yerine getirdiklerine göre, onların hangisi kullanılırsa kullanılsın, mana açısından değişiklik ortaya çıkmaz. Yani cümlenin anlamı *-da/-de* ile yapılanla aynı olur.

s.39/3 Türkmen dilinde karşılık anlamlı birleşik cümlelerdeki *hem* sözünün kalın veya ince sesli ile sona erişine göre, ona bir ek gibi katılarak kullanılmasını da görmekteyiz.

Örnek: *Meretden dönsemem, üçden soňpuç, yene bir vadalaşan yerime barıp gaydayın* (A. D., S. è., 98 sah.)

-*Agronom bolmasagam, bizem ömrümüzü dayhancılık* (A. G., K. è., 57 sah.)

s.39/4 İncelenen dillerde karşılık anlamlı birleşik cümlelerde *-da/-de* edatı, *hem, bile* sözleri şart kipindeki kelimelerden sonra değil de; önce getirilip kullanıldığında, bunların başındaki kelime mutlaka gösterilir.

Örnek: *Özüm garran hem bolsam, gövüm garrar yalı gēldir* (N. S., S. è., 63 sah.)

Yerdä dä olsa, köydä dä olsa onları tutub kētirsinlēr (A. n., 16 sah.)

Uykuda bile olsa uyandırmak karaiyle, evinin yolunu tututm (S. A., K. m. m., 113 sah.)

...*kendileri āç ta ölsälär*, burayı bitki bıkalarını getirerler (S. K., İ., 67 sah.)

2- Türkmen dilinde yardımcı cümlenin yüklemi olan şart kipindeki fiilin, olumlu ve olumsuz şekillerde tekrarlanıp, *-da/-de* edatının ve *hem* sözünün kullanılıp kullanılmaması ile:

Örnek: *Men aysam- aytmasam*, mugallıмам Şiriñ çıkarıldığını biler (N. S., S. è., 27 sah.)

Onuñ sözi özü bilse- bilmese, açlar bēhbidine bolup çıkıdı (B. K., A. è., II, 100 sah.)

Şeyle adam islese de, islemese-de, halkıñ duşmanı (G. M.,S., K. g.,120 sah.)

Şonoñ için islesele-islemeseler- de, olar bu yerde garaşmalı bolupdılar (H. D., I., III, 261 sah.)

3- Karşılaştırılan dillerin hepsinde, yardımcı cümlede bir fiilin önce şart ve onun arkasında emir kipinde tekrarlanıp kullanılması ile:

Örnek: *Goy meniñ baryan oluvım her hili okuv bolsa bolsuñ, men Aşgabad'ı görsem boylar* (B. S., S. è.,138 sah.)

...*Nobar hansı meclisdè olurduysa olsun kişilērē* “müsyö” gadınlara “madam” deye muraciyet ederdi.(M. G., M. g.,27 sah.)

Dostluğumuz dısdan ne kadar ilerlerse ilerlesin, içi bana daima kapalı kaldı. (S. A., K. m. m., 17 sah.)

Ko, ölürsäm, öleyim / Yar üzünü göreyim (L. P., G., 207 sah.)

...men henize çenli gelegurt odasına duşamok, ayda yılda duşaysa, yeke gezer möcek düşyar...(A G., K. è 157 sah.)

s.40/1 Bu tip karşılaştırılan birleşik cümlelerin aslında, şartlı birleşik cümlelerden ortaya çıkmış olmaları da mümkün. Ama tekrarlanan fiile önce şart, sonra emir eki getirilir ve aralarına başka bir söz katılmaz. Emir kipinden sonra gelen cümle birinci cümle ile anlam yönünden sıkı bir şekilde ilişkilidir. Ayrıca, sonraki cümlede, baştaki cümleye karşı olan sonucun ortaya çıkması bu tip yapıli cümleleri karşılaştırmalı birleşik cümlelerin bir türü kabul etmemize imkân verir.

4- Karşılaştırılan dillerin hepsinde, yardımcı cümle yüklemine sadece şart kipinde olması ile:

Örnek: - Bah, ana, bu sirri kērēk heç yedē açmayasan. *Yohsa küpè kirib yedinci köyè çıksan, balıg olup deryaya çumsañ,* kenē elimdēn gurtara bilmēzsēn (K., 31 sah.)

... *bir de dünyanın öbür ucuna kaçsan* adaletin pençesi yakandadır (A. N.,O.a., 203 sah.)

Arnaut vizir olsa / Gene yerlär arnaut (G. F., 72 sah.)

s.41/1 Bu tür karşılaştırmalı birleşik cümlelerde, cümlenin hem söyleniş tonlaması hem de anlamı büyük rol oynar. Bu örneklerdeki karşılık anlamı öncekilere göre daha zayıftır. Bunun da sebebi, örneklerde *-da/-de* edatının ya da *hem, bile* sözlerinin kullanılması ile bağlantılı olsa gerek.

s.41/2 Türkmen dilinde, bünyesinde soru zamirleri kullanılan karşılaştırmalı birleşik cümlelerdeki *nire-de bolsa, nême-de bolsa, kimde bolsa, haçan da bolsa* gibi yapılar *bir yerde, bir iş, bir adam, bir vagt*, gibi sıfat grupları ile kullanıldıklarında bu cümleler karşılaştırmalı birleşik cümle olma özelliklerini yitirirler ve sonraki söz öbeğinin bir parçası olurlar.

Örnek: Êmma goyuncı köpekler êntek *nirede hem bolsa bir yerde* bukulişp, çeme getirmek için oturan bolmaga çemeli...(A. G., K.ê., 171 sah.)

Kabinetdêki çıdasını yakıp, *nême-de bolsa bir iş* bilen meşgul bolmakçı boldı (B. S., S.ê., 151 sah.)⁸⁰

s.41/3 İncelenen dillerde manalarına göre, karşılaştırma ilgisini genelleştiren karşılaştırmalı birleşik cümleler de bulunduğunu görmekteyiz. Bu tür karşılaştırmalı birleşik cümlelerin yardımcı cümlelerinin bünyesinde *neçe, her neçe, her zat, her nême, her kim, haçan, şunça, her yer (-e, -i, de, den) nire (-e, -de, -den)* gibi sözler kullanılır.

Örnek: -Han oğul, *sen her kimi aldasañ hem*, meni aldap bilmersin (B. K., A. ê., I, 46 sah.)

-Ata, *nê gèdèr ahtardıgsa* hallı balığı tapa bilmèdik (A.n., 36 sah.)

Nerede bulduysam, etafımdakiler için varlığımla yokluğum müsavi idi (S. K., m. m.,133 sah.)

Nası da çevirsän, keçi hep beş (G. f., 107 sah.)

⁸⁰ Fiilin şart kipinin bu tür özellikleri III. Bölümde özel olarak incelenmiştir.

3.5.1.3 Zaman Yardımcılı Birleşik Cümle⁸¹

s.42/1 P. M. Melioranskiy, bu konu hakkında şöyle der: "Yardımcı cümlelerde şart kipi basit cümlelerdeki gibi kesin şart ifade etmez."⁸²

s.42/2 Karşılaştırılan dillerde yardımcı cümlesi zaman bildiren, iki tür zaman yardımcı birleşik cümleye rastlarız.

1- Yardımcı cümlede *haçan*; temel cümlede ise *şol vagt*, *şonda* gibi sözlerin kullanılması ile: Temel cümlede kullanılması gereken, *şol vagt*, *şonda* gibi sözlerin getirilmediği durumlarda da, bunlar zaman yardımcı cümle olurlar.

Örnek: - *Tamır haçan boş dursa*, seniñ nobatıñşonda bolar (B. K., A.ē., II, 52 sah.)

Në vagt sizë lazım olsam kēlib Ağ dēryanın gıragından sēsleriniz kēlērēm (A. n., 39 sah.)

Ne zaman kendimle basbasa kaldım, Raif Efendinin sâf yüzü ,... bakısları gözlerimin önünde canlanıyor (S. A., K. m. m., 5 sah.)

*Açan baks*a, ne gözäl gız, ne da çocuk, ikisi da gitmişlär (L. P., S., 78 sah.)

2- Yardımcı ve temel cümlelerde yukarıdaki gibi sözler kullanılmayıp, sadece yardımcı cümlelerin yüklemine şart kipinde gelişi ile: Zaman yardımcı cümlelerin bu

⁸¹ Türkî dillerde yüklemi şart eki alan zama yardımcı cümlelerin varlığı ilk devirlerden başlayarak Türkologların dikkatini üzerine çekmiştir. *Melioranskiy P. M.* Kratkaya Kazak-Kargız Edebiyatının Grameri. Sentak. – Ç. 2. – S. 33; *Katanov N. F.* Opiť issledovaniya uryancayskogo yazık a s ukazaniem glavneyşih otnoşeniy yego k drugim yazıkam tyurskogo kornya. – S. 854; *Dmitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri. – S. 279; *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı. Fonetik ve morfolojik. T. 2. – Ç. 1. – S. 451 – 452; *Gadcieva N. Z.* Tipi pridatorçnih predloceniy v sovremennom Azerbaydçanskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 178; *Grunina È. A.* Sločnopodçinennoe predlocenie v sovremennom üzbeçskom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 123; *Annanurov A.* Voprosı sintaksisa v plane peredova s russkogo na Türkmenskiy yazık. – Aşğabat: Türkmengosizdat, 1956. – S. 135; *Abdurahmanov G. A.* Osnovı sintaksisa sločnogo predloceniya sovremennogo üzbeçskogo literaturnogo yazık a. – Taşkent: İzd-vo Üzb. SSR, 1960. – S. 101; *Hamzaev M.* Türkmēn dilinin morfolojik ve sentaktik meseleleri. – Aşğabat: İlim, 1969. – 265 – 266 s.; *Nartev N.* Günümüz Türkmēn Dilinde Birleşik Cümlelerin Kuruluşu, 2 Bölüm. Birleşik Cümle. – 57 – 58 s. ve diğērleri.

⁸² *Melioranskiy P. M.* Kratkaya Kazak-Kırgız Edebiyatının Grameri. Sentak. – Ç. 2. S. 33.

şekline Türkmen ve Gagauz dillerinde rastlanır. Yardımcı cümlenin yüklemine Gagauz dilinde, çoğunlukla, *gör-*, *bar-* belli derece de bazı başka fiillerden yapılır.

Örnek: Durdu, *Nıyazbeg diysele*, salıhatlı, épey bir adam görcekle (B. K.,A. ē., II, 166 sah.)

Ol gözüni açsa, hova yağtılpdır (H. I., P., 155 sah.)

Tudorka lafını bitirdi / Bitirdiyen tokada çıktı/ *Baksa küyün bayırına* - / Bayırdan bir atlı gelir (G. f., 44 sah.)

Kenarda baksalar- hem da top gavankadaymış (G. f., 211 sah.)

s.42/3 Günümüz Türkmen dilinde aşağıdaki gibi kurulan zaman yardımcı birleşik cümlelere de rastlanabilir.

Örnek: ... Köroğlı bir dağın üstünde çıkıp garadı, *görse*, Arap zañnar hol iki çülgesinden baryar (G., 112 sah.)

Arap hañnar hol iki dağın çülgesinden baryar. (G., 112 sah.)

s.43/1 Bu örneklerde şart kipindeki fiilin önündeki basit cümle, kendi anlamına göre ikinci cümle ile sıkı ilişkilidir. Eğer bu basit cümlenin yüklemine şart kipinde kullanıp temel cümleyi bunun arkasına eklersek (*Örneğin: İşim çıkıp öylerine barsam, dyünde yekece özi işini édip oturan ékeni*) tam anlamında zaman yardımcı birleşik cümle şeklini alır ve önceki manasından pek uzaklaşmaz. Ayrıca, bu tür cümlelerde şart kipindeki fiile ait bir özne bulunur veya özne şart kipindeki fiile getirilen şahıs ekinden anlaşılır.

3.5.1.4 Yer Yardımcılı Birleşik Cümle⁸³

⁸³ Türkî dillerde bu tip birleşik cümlelerin şart kipi ile kurulabildiği, esasen, son dönemlerdeki çalışmalarda ele alınmıştır: *Dmitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri – S. 269; *Sartbaev K.* Osnovnie voprosi sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskogo yazıke: Avtoref. Dokt. Dis. – S. 13; *Annanurov A.* Voprosi sintaksisa v plane perevoda s russkogo na Türkmenskiy yazık. – S. – 134 – 138; *Abdurahmanov G. A.* Osnovi sintaksisa slocnogo predloceniya sovremennogo üzbezkogo literaturnogo yazıka. – S. 103; Günümüz Türkmen Dili. Sentak. – 286 s.; *Askarova M.* Sposobi

s.43/2 İlk araştırmacılarından N. K. Dmitriev bu konuda şöyle der:”şart kipi yardımcı cümlelerde kullanıldıklarında yüklemi biçimsel olarak şart olmasına karşın bazen anlam açısından yer ifade edebilir.”⁸⁴

s.43/3 Yer yardımcı birleşik cümleler, yüklemi şart kipinde olan ve içerisinde *nire*, *haysı yer* gibi sözler, yer alan yardımcı cümle ile *şol*, *şol yerde*, *şol tarap* gibi sözlerin yönelme, bulunma ve ayrılma hallerinde kullanıldığı temel cümlelerden meydana gelir.

Örnek: - *Nirede süv bolsa*, Durmuş şoy yerde! (B. K., A. ě., III, 219 sah.)

Ofister... *nireden öz soldatlarının sesi köprék çıksa*, şol tarapa çekilyerdi (H. I., P., 49 sah.)

hara deselěr, *ora da ketměliyěm* (Ę. h., T. k., 47 sah.)

... *nerde bir iğne bası bos yer bulurlarsa* oraya konarlar (A. N., o. a., 213 sah.)

3.5.1.5 Ortak Özneli Birleşik Cümle ⁸⁵

s.43/4 Ortak özneli yardımcı cümlelerin yüklemi řart kipinde olduğunda, yardımcı cümlede *kim*, *něme* zamirleri, temel cümlede ise; *řol*, *ol* işaret zamirleri kullanılır.

podĉineniya i tipı pridoĉnih predloceniy v sovremennom űzbekskom yazıke: Avtoref. Dokt. Dis. – Tařkent, 1963. S. 89 – 90; Azerbaycan Edebiyatının Grameri (Fonetika, Morfoloji i sintaksis.). – S. 394; Grammatika sovremennogo başkirkogo literaturnogo yazıka. - M. : Nauka, 1981. – S. 459; *Nartev N.* Günümüz Türkmen dilinde Birleşik Cümlelerin Kuruluşu 2 bölüm. Birleşik Cümle. – 60 – 63 s. ve diğerleri.

⁸⁴ *Dmitriev N. K.* Başkırt Edebiyatının Grameri. – S. 269.

⁸⁵ Türkî dillerde řert formanın ulanılması bilen ěye ěyercenli gořma sözlemleriň düzülyěndięi kěbir dilciler tarafından bellenipdir: *Gadcıva N. Z.* Tipı pridoĉnih predloceniy v sovremennom Azerbaydcanskom literaturnom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk – S. 69; *Satbaev K.* Osnovnie voprosı sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıke: Dis. ...d-ra filol. nauk. – S. 683 – 685; *Annanurov A.* Voprosı sintaksisa v plane perevoda s russkogo na Türkmenskiy yazık. – S. 107; *Hamzaev M.* Tüekmen dilinde kěbir ěyercenli gořma sözlemleriň guruluşınıň ayrıatlıkları // TSSR IA-nın Dil ve Ędebiyat İnstitütünüň işleri. – 1956. – 1 goyb. – 83 s.; *Abdurrahmanov G. A.* Osnovı sintaksisa slocnogo predloceniya sovremennogo űzbekskogo literaturnogo yazıka. – S. 96; Hězirki zaman Türkmen dili. Sintaksis. – Ařgabat, 1962. – 287 s.; *Tanasogul D. N.* Slocnopodĉinennoe predlocenie v sovrennom gagauzskom yazıke: Avtoref. Kand. dis. Bakü, 1965. – S. 29; Grammatika Azerbaydcanskogo yazıka (Fonetika, Morfoloji i sintaksis.). – S. 387; Grammatika sovremennogo başkirkogo literaturnogo yazıka. – S. 455; *Nartev N.* Hězirki zaman Türkmen dilinde gořma sözlemiň guruluşı, 2 bölüm. Ęyercenli gořma sözlem. – 29 – 31 s. ve başgalar.

Örnek: *Şu adamları kim getiren bolsa, meni hem şol getirdi.* (B. K., A. ē., III, 42 sah.)

- Men-ē indi oña-muña barıp, erkek dileğini étmen, kim *étse*, şol étsin (A. G., P. h., 60 sah.)

-*Sarı ası kim yediyse* o girsın gerdege, demis (N. H. F., 32 sah.)

Onunnan kim dä karşı gelsä, (o) lafetmā doymazdı (L. P., S., 70 sah.)

s.44/1 Bu tür kurulan ortak özneli birleşik cümlelerde temel cümledeki *şol, ol* işaret zamirlerinin kullanılıştan düştüğü de görülür.

Örnek: *Kim meniñ dostum bolsa, meniñ ızıma düşsün!* (B. K., A. ē., III sah.)

...*kim o balıgtı tutsa* çohlu bēhşeyiş alacagdır (A. n., 36 sah.)

Bu otagda hār nā varsa gara renkdeydi (A. n., 6 sah.)

...*kim azgını biraz açsa*, hemen isten çıkarılıyor (A. N., O. a., 93 sah.)

Kim bulursa mānemil/ Hatırlasın anemi/ Zerä ona kaçaham (D. T., Ç. t., 79 sah.) 6-

3.5.1.6 Temel Yükleme Zamirden Oluşan Birleşik Cümle:

s.44/2 Yardımcı cümlenin yüklemi, şart kipinde olunca, bünyesinde *kim, neme, hayısı, nēhili* gibi soru zamiri bu şekliyle ya da bazı ekleri alarak (*şonuñ, şonda, şondan, şonuñki*), *de* edatı veya *bolmak* fiili ile kullanılarak yüklem oluşturur.⁸⁶

Örnek: ...*ële nāme ilse*, onuñ (yılanın – B. H.) hakı şol bolya! (B. K., A. ē., I, 117 sah.)

⁸⁶ Éyerceñ sözlemineñ habarı şert formada gelen habar éyercenli goşm asözlemleriñ Türkî dillerde ulanılandığı kēbir ilmi işlerde görkezilipdir: *Abdurrahmanov G. A. Osnovı sintaksisa slochnogo predloceniya sovremennogo üzbekskogo literaturnogo yazıka.* S. 98; *Tanasoglu D. N. Slochnopodçinennoe predlocenie v sovremennom gagauzskom yazıke: Avtoref. Kand. dis. – Bakü, 1965. – S. 30; Aliev U. B. Sintaksis karaçaevo-balkarskogo yazıka. – M.: Nauka, 1972. – S. 301 – 302; Abdullah Ē. Z. Muasir Azērbaycan dilindē tabeli murēkkēb cümlēlēr. – Bakı: Mârif 1974. – 190 – 192 s.; Abdullaeva A. Z. Slochnopodçinennoe predlocenie v kumıkskom yazıke: Avtoref. Kand. dis. – Bakü, 1973. – S. 18; Abdullaeva N. Dis. Sintaksişeskaya sinonimiya. Ve sovremennom Azerdbaycanskom yazıke (na osnove glagol' nıñ oborotov i pridatoçnih predloceniy): Avtoref. dokt. dis. – Bakü, 1978. – S. 23; Nartev N. Hēzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözlemineñ gurluşı, 2 bölüm. Éyercenli goşma sözlem. – 34 – 35 s.ve başgalar.*

Mönçek darañ suriñ halı nähili bolsa, ilkinke édil şonuñ yalı (B. K., A.ē., I, 305 sah.)

- *Garıp kim bolsa, şol bolun! Men garıp dēl (B. K., A. ē., I, 315 sah.)*

- Övlat bolayman?

-*Özüñ haysından bolsañ bizem şondan! (B. K., A. ē., I, 205 sah.)*

Onuñ govni nēmede?

-*Seniñki nēmede bolsa, onuñkam şonda (B. K., A. ē., I, 257 sah.)*

Kimin golu zorludursa, söz dē onundur, su da ? 45.sayfa

Kimin pulu vardısa, dövleti vardısa, söz onun idi.

Köy munçuk kimdädirsä, mēnim ēn istēklim odur.⁸⁷

3.5.1.7 Temel Cümle Öğeleri Zamir Tamlayıcı Birleşik Cümle:

s.45/1 Temel cümle öğeleri zamir tamlayıcı olan birleşik cümlenin yüklemi, şart eki aldığı anda, yardımcı cümlenin bünyesinde *haysı, nēhili, kim, kimiñ, nēme, nēmēnin* gibi soru zamirleri kullanılır. Temel cümlede ise *şol, şonuñ, onuñ* gibi sözler tamlayıcı fonksiyonundadır. Yardımcı cümle temel cümlede belirtme fonksiyonunda kullanılan yukarıdaki işaret zamirlerinin anlamını açıklamaya hizmet eder.⁸⁸

Örnek: Şol hökümde şöyle diyilyē: *kim patışa garşısına yalan töhmeyle yüklese, kim ulatıñ içine yalan habar yayratsa, kim ulatı heycana getirse, kim nāle garşısına vazıg-nesihat étse, şol adama bir mün manat cerime salıncak ya da altı ay öy kesilcek! (B. K., A. ē., I, 216 sah.)*

⁸⁷ Azerbaycan dilinde değişli şu mısallar E. Z. Abdullaevıñ “Muasır Azērbaycan dilindē tabeli mürekkēb cümlēlēr” (91 s. dien kitabından alındı.)

⁸⁸ Türkî dillerde, şol sanda hem Türkmen dilinde, işliğin şert formasının gatnaşmağı bilen ayırğıç ēyercenli goşma sözlemleriñ düzülyēndiği kēbir ılımlı işlerde görkezilipdir. *Hamzaev M.* Türkmen dilinde kēbir ēyercenli goşma sözlemleriñ gurluşınıñ ayrıatlıkları//TSSR IA-nıñ Dil ve Édebiyat İnstütütüniñ İşleri. – 1956. – 1 goyb. – 86 s.; *Abdurahmanov G. A.* Osnovi sintaksisa slonogo predloceniya sovremennogo üzbezkogo literaturnogo yazıka. – S. 90 – 91; *Ahev U. B.* Sintaksis karaçaevo-balkarskogo yazıka. – S. 313; *Abdullaev E. Z.* Muasır Azērbaycan dilindē tabeli murēkkēb cümlēlēr. – 243 – 244 s.; *Grammatika sovremennogo başkirkogo literaturnogo yazıka. – S. 457; Nartev N.* Hēzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözlemiñ gurluşı, 2 bölüm. Éyercenli goşma sözlem. – 40 – 41 s. ve başgalar.

-Bay aga, gaydı ätme! *Saňa dakışık eden kim bolsa*, Őonun işi gaydandır (B. K., A. ė., I, 265 sah.)

Hava, *kimiň gamçısından gan damsa*, halk Őonun ėdiđini yalayar (N. C., C., 358 sah.)

Buhara rayatlarınıň haysı birisi zähmet çekyän bolsa, Őonun ıkbalı acı, Őonun bagtı gara! (N. C., C., 76 sah.)

hansı Őärlä söz danıŐmıŐıgsa, o Őērtlē dē iş körēk.

hansı evde ölüs-ni ya dirisini tapsaň, o evi talan etmēyē ėvvēlcēdēn sēnē iczē verirēm.⁸⁹

3.5.1.8 Zamir Nesneli veya Dolaylı Tümleçli Birleşik Cümle

[yönelme, ayrılma hal ekli]

s.45/2 İncelenen dillerde bu tür birleşik cümlelerin yardımcı cümle yüklemi şart kipinde olunca, yardımcı cümledeki *kim*, *nēme*, *haysı* gibi zamirlerin ve temel cümlede ise *Şol*, *ol* gibi işaret zamirlerinin, çoğunlukla, yükleme, yönelme ve ayrılma hallerinde kullanılması ile yapılırlar.⁹⁰

Örnek: *İndi gız kimi söyse*, äne-ata-da Őonı söymelidir (G. M., G. S., K. g., 157 sah.)

Özüň nāmāni aytsaň, gulagın-da Őonı eşider (T. n., 64 sah.)

-*Men hēr nē desēm*, sēn kērēk onu tēsdig elēyēsēn (S. n., II, 130 sah.)

⁸⁹ Azerbaycan diline deđiŐli Őu mısallar *Ė. Z. Abdullaev*in “ Muasır Azērbaycan dilindē tabeli mūrēkkēb cümlēlēr” (243 s.) dien kitabında alındı.

⁹⁰ İŐliđiň Őert formasınıň gatnaŐmađı bilen Türki dillerde doldurđıç ēyercenli goŐma sözlemleriň düzülyēndiđi kēbir ilmi işlerde belleniлипdir: *Dmitriev N. K.* Grammatika başkirkского yazıka. – S. 269; *Gadcieva N. Z.* Tipı pridatoçnih predloceniy v sovremennom Azerbaydcanskom literaturnom yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 139; *Sartbaev K.* Osnovnie vpsosı sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıka: Dis. ... d-ra filol. nauk. – S. 654; *Karimova A. M.* Pridatoçni predloceniya v tatarskom yazıka: Avtořef. Kand. dis. – Kazan’, 1953. – S. 13; *Hamzaev M.* Türkmen dilinde kēbir ēyercenli goŐma sözlemleriň gurluŐınıň ayrıatlıkları//TSSR IA-nıň Dil ve Ėdebiyat İnstitütünüň işleri. – 1956. – 1 goyb. – 94 s.: *Abdurahman G. A.* Osnovı sintaksisa slocnogo predloceniya sovremennogo üzbezkского literaturnogo yazıka. – S. 93 – 94; *Rustamov H.* slocnopodçiniennie predloceniya s pridatoçnim dopolnitel’nim v sovremennom üzbezkском yazıka: Avtořef. Kand. dis. – TaŐkent, 1960. – S. 15 – 16; Grammatika Azerbaydcanskogo yazıka (Fonetika, Morfoloji i sintaksis). – S. 390 – 391; *Pokrovskaya L. A.* Sintaksis gagauzkского yazıka v srabnitel’nom osveŐeniy – M.: Nauka, 1978. – S. 72 – 73; *Nartiev N.* Hēzirki zaman Türkmen dilinde goŐma sözlemiň gurluŐı, 2 bölüm. Ėyercenli goŐma sözlem. – 48 – 50 s. ve başgalar.

Gıatda bir hasiyēt var idi ki, *Koroglu onun iyēnini kimē tapşırsaydı*, at ona ēl verērdi (K., 48 sah.)

-*Biz ne aldtksa*, onu sataız (A. N., O. a., 116 sah.)

s.46/1 Zamir nesneli veya dolaylı tümleçli birleşik cümlelerin temel cümlelerindeki işaret zamirlerinin kullanıldığı da karşılaştırılan dillerin tamamında görülen bir durumdur.

Örnek:... *kimi saylasıñız gelse*, saylap bilersiniz (A. G., P. h., 77 sah.)

Kimin nēyi ogurlanmışdısa kēlib alardılar (A. n., 165 sah.)

Babam İstanbul'a her gidisinde ne bulursa alı gelirdi (A. N., O. a., 120 sah.)

-*Kurtar beni ne istersän* verecäm!! (G. F. 158 sah.)

3.5.1.9 Miktar Yardımcılı Birleşik Cümle

s.46/2 Bu tip birleşik cümleler, yardımcı cümlelerin yüklemi fiilin şart ekini alınca, bu yardımcı cümlede *nēçe*, *nē derecede*, *nē gēdēr*; temel cümlede ise *şonça*, *şo(l) derecede*, *şo(l) gēdēr* gibi sözlerin kullanılması ile kurulur.⁹¹

Örnek: Kolhoz nāçe ulansa, güncümüz hem şonça artık bolar (A. G., K. ē., 444 sah.)

Düye hança bolsa, yargı şonça artık (T. n., 32 sah.)

Şahsänem nā gädär ötkäm idisä, Şihzaman o gädäryumşag idi (S. D. J.g., 7 sah.)

İnsanlara ne kadar çok muhtaç olursam, onlardan kaçmak ihtiyacım da o kadar artıyordu

(S. A., K. m. m., 6 sah.)

⁹¹ İşliğin şert formasının gatnaşmağı bilen Türkî dillerde mükdar ēyercenli goşma sözlemleriñ düzülyēndiği soñki dövürlerde kēbir alımlar tarapından belenilipdir: *Gadcieva N. Z. Tipi pridatoçnih predloceniy v sovremennom Azerbaydçanskom literaturnom yazıke: Dis. ...kand. filol. nauk.- S. 228; Sartbaev K. Osnovnie voprosı sintaksisa sloçnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıke: Dis... d-ra filol. nauk. – S.578, Abdurahmanov G. A. Osnovı sintaksisa sloçnogo predloceniya sovremennogo üzbeçkogo literaturnogo yazıka. – S. 115 – 116; Hēzirki zaman Türkmen dili. Sintaksis. – 236 – 237 s.; Nartev N. Hēzirki zaman Türkmen dilinde goşma sözlemiñ gurluşu, 2 bölüm. ēyercenli goşma sözlem. – 90 – 92 s. ve başgalar. Biz öñki işlerimizde mükdar ēyercenli goşma sözlemi, kēbir Türkologlarıñ atlandırış yalı, ölçeg ve derece ēyercenli goşma sözlem diyip atlandırıpdık.*

s.46/3 Bu tür birleşik cümleler temel cümledeki *şonça, o gèdèr, o kadar* gibi sözler kullanılmadan da kurulabilir.

Örnek: Nàçe köp tayyarlansañ sapaklarını govı bilersin

Nàçe köp zàhmet çekseñ, ekinlerin hasılı köpeler.

... nà gädär istäsän pul verèrik (A. h. d., I, 29 sah.)

s.47/1 Miktar yardımcı birleşik cümlelerde temel cümlede gösterilen hareketin, durumun miktarı (çokluğu, azlığı) yardımcı cümlede gösterilen hareketin, durumun miktarına bağlıdır.

3.5.1.10 Benzetme Yardımcılı Birleşik Cümle

s.47/2 Bu tür birleşik cümleler, yardımcı cümle yüklemi şart eki aldığı anda, yardımcı cümlede *nèhili*, temel cümlede ise *şol hili, şonuñ* gibi, şeyle gibi sözlerin kullanılması ile teşkil edilir.⁹²

Örnek: *Toyı nàhili isleseñ, şonoñ yalı gura-da, govun sopludan çık* (B. K.,A. è., I, 249 sah.)

Dine, bu şu vagt saña nàhili govı bolup görsen bolsa, maña-da şonda şeyle bolup görüdi (N. S., S. è 14 sah.)

Közèl Ester,yoldaşlarım neçä yaşayırsa mèn dè elè yaşamalıyam (M. S. O., D. Ş., 57 sah.)

Siz nasıl isterseniz öyle olur! Dedim (S. A., K. m. m., 85 sah.)*Bu insanlar dünyada*

nasil yaşamak lazımsa öyle yasıyorlar...(S. A., K. m. m., 110 sah.)

⁹² İşliğin şert formasının gatnaşmağı bilen Türki dillerde şu hili eyercenli goşma sözlemler düzülyendiği kèbir dilciler tarafından görkezilipdir: *Gadcieva N. Z.* Tipı pridatoçnih predloceniy v sovremennom Azerbaydçanskom literaturnom yazıke: Dis... kand. filol. nauk. – S. 237; *Grunina È. A.* Sločnopodçinennoe predlocenie v sovremennom üzbeçskom yazıke: Dis... kand. filol. nauk. – S. 245, *Sartbaev K.* Osnovnie voprosı sintaksisa sločnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıke: Dis... d-ra filol. nauk. – S. 578 – 579; Hèzirki zaman Türkmèn diliniñ sintaksisi boyunca gısgaça konspekt. – 113 s.; Hèzirki zaman Türkmèn dili. Sintaksis. – 279 – 280 s.; *Abdurahmanov G. A.* Osnovı sintaksisa sločnogo predloceniya sovremennogo üzbeçskogo literaturnogo yazıke. – S. 113 – 114; *Nartev N.* Hèzirki zaman Türkmèn dilinde goşma sözlemiñ gurluşı, 2 bölüm. Èyercenli goşma sözlem. – 93 – 95 s. ve başgalar

s.47/3 Bu tip birleşik cümleler, çoğunlukla, bir hareket ile ikinci bir hareketin, bir durum ile ikinci bir durumun; bir nesne ile ikinci bir nesnenin benzerliğini ya da onların birbirinden farkını göstermekte kullanılır.

3.5.1.11 Karşıtlık Yardımcılı Birleşik Cümle ⁹³

s.47/4 Karşıtlık yardımcı birleşik cümlede, yardımcı cümlede anlatılan hareket, durum temel cümlede anlatılan eylem, durum ile karşıttır. Karşıtlık yardımcı birleşik cümlelerin yüklemi şart kipinde olsa da, şart anlatmaz ve çoğunlukla, anlamları açısından birbirine karşıt olan yardımcı ve temel cümleleri bağlamaya hizmet eder. Karşıtlık yardımcı birleşik cümlelerin yardımcı ve temel cümlelerinin bünyesinde çeşitli anlam ilişkilerini göstermek için *kim, - kim, kimse- kimse, kimse – kimse biri- biri, biri- beylekisi, bir gün – bir günü bir gezek; bir taraptan – bir taraptan, bu gün – ertir, hermişe –hēzir ozal – indi* gibi sözler kullanılır.

Örnek: *-Mundan ozal bizde gız satıyan bolsa, indi yiğit sövdası başlandı* (B. K., A. ē., I, 297 sah.)

Bir adam bay bolsa, yüz adam garıp. Bir adam padışa taraptarı bolsa, yüz adam oña garşı (B. K., A. ē., I, 117 sah.)

Dävä bir fikir eläsä, sarban iki fikir elēr (h. s., 42 sah.)

Senin yâr n gül ise / Benim meyva çiçeği (Ya. m., 22 sah.)

Birici gidersa, birisi geler (L. P., G., 147 sah.)

3.5.2 FİİLİN ŞART KİPİNİN KATILMASI İLE KURULAN GİRİŞ SÖZLER

s.48/1 Türkî dillerde şart kipinin katılması ile kurulan muhtelif şekillerde giriş cümleleri bulunmamasına rağmen, bu meseleye günümüze kadar pek önem

⁹³ Biz önceki yayınlanan çalışmalarımızda fiilin şart kipi ile kurulan benzetme ve karşılaştırma bildiren birleşik cümleleri karşılaştırma bildiren birleşik cümleler başlığı altında ayrıca vermiştik. Biz, N. Narteviñ kullandığı temri yerinde bulup, iki bölüme ayırırız. Bak: Nartev N. Günümüz Türkmen Dilinde Birleşik Cümlelerin Kuruluşu , 2 Bölüm. Birleşik Cümle. – 93 – 100 s.

verilmemiştir.⁹⁴ Bu sebepten giriş cümleleri, söz öbekleri ve giriş sözleri ile bağlantılı bazı meseleler tam anlamıyla aydınlatılmamıştır.

s.48/2 Şart yardımcı cümlelerin Rusça'da giriş cümlelerine ya da giriş sözlerine bir gelişim süreci içinde devamlı yayıldığını anlatarak R. P. Rogacilikova şöyle der: "Şart giriş cümlesi olarak kullanılabilir. Bu durumda hem temel cümlenin yan cümle ile olan bağı hem de cümledeki vurgu ve sözlük anlam zayıflar."⁹⁵

s.48/3 Günümüz Oğuz dillerinde de şart ekinin yardımı ile bazı giriş cümleleri ve giriş sözleri kullanılış alanı bulabilmiştir. Giriş cümlesi ya da giriş sözü, şart kipindeki bir fiil ile beraber de verilebildiği için, bazı durumlarda onları birbirinden ayırmak zordur. Böyle durumlarda o söz öbeklerinin veya sözlerin bir öznesi varsa ya da bu öznenin varlığı metinden anlaşılıyorsa, onu giriş cümlesi; eğer bir öznesi yoksa veya öznenin varlığı metinden anlaşılmıyorsa, bu kip sözleri veya söz öbeklerini giriş sözü kabul ederiz.

s.49/1 Yükleme şart kipinde olan giriş cümleleri, şart anlatma özelliklerini, çoğunlukla, korurlar. Ama giriş cümleleri hemen arkasından gelen cümle ile şartlı birleşik cümlelerdeki gibi bağlantılı olmaz; yani giriş cümlesindeki şarta göre sonraki cümleden sonuç çıkarılmaz.

s.49/2 Yükleme şart kipinde olan cümleler, giriş cümlesi anlamları yönünden de aynı şekilde olmazlar yani onların bazıları giriş cümlesi manasını almışlardır. Bazıları

⁹⁴ Fiilin şart kipiyle giriş cümleler, giriş sözler ve ya söz grupları yapılabildiği bazı ilmi çalışmalarda da belirtilmiştir: *Azizova A. G. Uslovniy period v sovremennom üzbezkom literaturnom yazıke: Dis... kand. filol. nauk. – 83; Sartbaev K. Osnovnie voprosı sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıke: Dis... d-ra filol. nauk. – S. 410; Çariev M. Slova, grammatičesi ne svyazannie s çlenami predloceniya, v sovremennom Türkmenkom yazıke: 7 – 3094. Avtoref. Kand. dis. – Aşgabad, 1965. – S. 7; Şonuñki. Türkmen Dilinde Giriş Cümleler //TSSR IA. Cemiyetçilik İlimler Serisi. – 1963. – No 2 – 65 – 74 s.; Şonuñki. Türkmen dilinde giriş sözler ve giriş söz düzümleri//TSSR IA. Cemiyetçilik İlimler Serisi. – 1964. – No 3.- 72 – 80 s. ve diğerleri.*

⁹⁵ *Rogacilikova R. P. Uslovniy pridatorçnie predloceniya b sovremennom russkom yazıke (konstruktii s soyzami yelsi, yeceli, koli, raz): Dis... kand. filol. nauk. – M., 1952. – S. 221 – 222.*

ise şartlı birleşik cümleden giriş cümle anlamına geçmişlerdir. Bunlar da kendi aralarında çeşitli yollar ile meydana gelirler ve farklı anlamları bünyelerinde saklarlar. Bu gibi sebeplerden ötürü onları kesin bir şekilde sınıflandırmaya koyup gruplara ayırmak zordur. Sadece bazı özelliklerini göz önünde tutarak, onları şu gruplar altında toplayabiliriz:

3.5.2.1 Şart Yardımcılı Cümleden Giriş Cümlesine Geçen Cümleler:

Örnek: Garrını razı étmeğñ hıllallasından, *eğer razı bolsa*, oturagada göçürüp alaymağın işi on esse añsat düşcek (N. S., S. è., 22 sah.)

-*Ēkär sähv etmirämsä*, Ēbdurēhimbēyin “Reya” hekēyasindēdir (Ē. h., T. k., 10 sah.)

İzin verirsen geri kalan yerine de ben keten ekeceğim...(N. H., F., 32 sah.)

-*İstersen* yılbasından sonra geçen bes günde neler yaptığımı anlatayım...(S. A., K. m. m., 116 sah.)

s.49/3 Bu cümleler kuruluşlarına göre, şartlı birleşik cümlelerdir. Bu örneklerde sondaki cümleden çıkarılan sonuçlar, gösterilen eylemler baştaki (yardımcı) cümlede anlatılan şarta bağlı gibi hissedilir. Bunun ile birlikte, yüklemi şart kipinde olan bu cümlelerde onları giriş cümlelerine yakınlaştıran belirteciler de görebiliriz. Yani onlar hemen arkasından gelen cümleye şart yardımcı cümleler gibi mantık açısından çok bağlı değildir.

3.5.2.2 Giriş Cümlesi Fonksiyonuna Geçen, Ama Bünyelerinde Belli Bir Derecede Şart Anlamı Saklayan Cümleler:

Örnek: Ballı han, eşitmedim-ē diyme, meniñ gövñüme bolmasa, gelin örēn ayılgañç! (B. K., A. è., II, 51 sah.)

-Ağlımız üstümüzä olsa, mänä elä kälir ki, Con, här şeh öz gaydasında kedäcäk (M. G., M. g., 49 sah.)

-Hahiş olunur, zähmät olmasa, uşag üçün bir dēst yorgan-döşēk veresiniz, lutfēn!...(S. D., Y.g., 110 sah.)

Doğrusunu isterseniz, insanın yüzüne bakınca eger yaptığı is anlasılırsa, ben... bir sokak çocuğuna benzerim (A. N., O. a., 56 sah.)

Doğusunu söylemek lâzım gelirse, manzara hiç de zengin değildir (S. C., T. o. k., 214 sah.)

s.50/1 Bu gibi cümlelerde kullanılan şart kipindeki sözler yanlarındaki kelimeler ile birlikte, çoğunlukla, kalıplaşmış söz öbekleri şekline geçince şart anlamlarını kaybederler veya kaybetmeye başlarlar.

3.5.2.3 Giriş Cümlesi Fonksiyona Tam Geçen Cümleler:

Örnek: Gızlar, eşider bolsañız, şirin çıkarıpmişlar!...(N. S., S. è., 28 sah.)

Ēslinā bahsañ bu ailädä közēlin ürēyinē yatan yekēnē adam Narkidē idi.(M. h., Ē., 7, 21 sah.)

Bana kalırsa bütün delse Almanca okutulmalıdır. (A. N.,O.a.,148 sah.)

-Bilseniz, Natal'ya Mihaylovna, bāy taman Ostrovskiyni romanını “ Nasıl çelik kavilendi” okuyadım. (S. K., Ī., 100 sah.)

İlerki hatarda bir garı adamda, siziñ sorayaniñızdan bolup çıkaysa gerek, bir kitap bar. (N. S.,S.è., 7 sah.)

Ēheñiniñ täsir ètmencegini añlanı uçin bolsa gerek, goca öz sovalını yuvmalamaga çalışdı. (B. K., G. A., 146 sah)

s.50/2 Bu örneklerde yüklemi şart kipinde olan cümleler, sonraki cümleler ile anlam açısından şartlı birleşik cümlelerdeki gibi ilişkilmezler, yani giriş cümlesindeki şarta göre sondaki cümleden sonuç çıkarılmaz.

s.50/3 Şart kipindeki fiilin hemen arkasından *gerek* sözünü getirmek ile kurulan basit cümleler de giriş cümlesi şeklinde olabilirler.

Örnek: İlerki hatarda bir garı adamda, siziñ sorayamıñızdan bolup çıkaysa gerek, bir kitap bar (N. S., S.é., 7 sah.)

Èheñiniñ täsir ètmencegini añlanı uçın bolsa gerek, goca öz sovalını yuvmalamaga çalışdı (B. K., G. A., 146 sah.)

3.5.3 Fiilin Katılması İle Kurulan Basit Cümleler

s.51/1 Şart kipinin basit cümlelerdeki yerine getirdiği sentaktik özellikleri hakkında şimdiye kadar özel bir çalışma yapılmasa da, bu meseleye, esasen, sonraki devirlerde yazılan gramer kitaplarında ve bazı ilmî çalışmalarda belli bir derecede önem verilir.

s.51/2 Şart kipindeki fiilin basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemine bir parçası olabilmesi; bu fiil kipinin, çoğunlukla, şart anlamından uzaklaşması ve arzu, istek, pişmanlık, tahmin etmek gibi manaları anlatması ile bağlantılıdır. Fiilin şart kipinde bu yukarıda ifade edilen anlamların varlığı Türkî dillerin incelenme sürecinin ilk dönemlerinden başlayarak, dilciler tarafından ele alınmış olsa da,⁹⁶ bu kipteki fiilin basit cümlelerin yüklemi olabilmesi ya da basit cümlelerin yüklemine bünyesinde kullanılışı, esasen, daha sonraki dönemlerde bazı dilciler tarafından ele alınmıştır. A. Samoyloviç, fiilin şart kipinin basit cümle yüklemine oluşturabildiğini de şu şekilde ifade eder.”...-sa/-se, şart anlamı dışında temel cümlede istek ve dereddüt manası da taşıyabilir.”⁹⁷

s.51/3 İ. A. Batmanov şart kipinde kullanılan fiilin, basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemine bir bileşiği olabileceğini ifade edip; Kırgız dilindeki bazı yardımcı

⁹⁶ Altay Edebiyatının Grameri. – S. 211 – 212, 216.

⁹⁷ Samoyloviç A. Kratkaya üçebnaya grammatika sovremennogo osmonsko-türetskogo yazıka. – S.77.

sözler (*kerék, eken ve v.b.*) ya da ekler (*-cı/ -çi/-çu/-çü ve v.b.*) ile de kullanılabileceğini göstermiştir.⁹⁸

s.51/4 A. P. Potseluevskiy şart kipinin manasından başka anlamlarda bazı kullanılışlarını göstermiş olsa da, onları basit cümleler diye adlandırmaz; tek başına veya bazı yardımcı sözler ile birlikte kullanıldığında, ne tür manaları verebildiğini söylemek ile yetinmektedir.⁹⁹

s.51/5 Şart kipinin yardımı ile kurulan basit cümleler meselesi P. İ. Kuznetsov'un¹⁰⁰ ve A. G. Azimova'nın¹⁰¹ doktora tezlerinde belli derecede ele alınmıştır. P. İ. Kuznetsov şartın basit cümlelerdeki durumunu "Bağımsız şartlı cümleler" (3. babın 4. bölümü) diye adlandırmış olsa da A. G. Azizova "Temel cümlesi olmayan şartlı cümleler" şeklinde göstermiştir. Şart kipinin yardımı ile kurulan basit cümlelere K. Sartbaev'in doktora tezinde, çok önem verilmiştir. Bu çalışmanın şart kipinin anlamlarıyla bağlantılı meselelere dair bölümlerinde bu şekilde meydana gelen basit cümlelerin şekilleri hakkında diğer çalışmalara nazaran daha fazla malumat vardır.¹⁰²

s.52/1 Bu anlatılanlardan anlaşılacağı üzere, fiilin şart kipinin kullanılması ile kurulan basit cümleler meselesi Türkoloji'de, ayrıca Türkmen dilbiliminde, pek ele alınmayan meselelerden biridir.

s.52/2 Günümüz Türkmen, Türk ve Gagauz dillerinde belli bir şahısta gelen şart kipindeki fiil bazı basit cümlelerin yüklemi olabilir. Basit cümlenin yüklemi

⁹⁸ *Batmanov İ. A.* Kırgız Edebiyatının Grameri – S. 43 – 45

⁹⁹ *Potsluevskiy A. P.* Osnovı sintaksisa literatürnogo yazıka. - S. 74 – 75.

¹⁰⁰ *Kuznetsov P. İ.* Uslovnoy period türetskogo yazıka; Dis... kand. filol. nauk. – S.- 252 – 262.

¹⁰¹ *Azizova A. G.* Uslovnoy period v sovremennom üzbekskom literaturnom yazıka; Dis... kand. filol. nauk – S. 81 – 82.

¹⁰² *Sartbaev K.* Osnovnie voprosı sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıka. Avtoref. dokt. dis. – S. 28. Yene-de *K. Sartbaeviniñ* doktora tezinin "Şartlı Yardımcı Cümle" (374 – 429 s.) adlı bölümüne bak.

fonksiyonunda şart kipine, Azerbaycan dilinde rastlanmaz. Gagauz dilinde ise tek bir şekli; Türk dilinde bazı şekilleri mevcuttur. Türkmen dilinde ise bunun muhtelif yapılaş yolları vardır. İşte, kuruluşunda fiilin şart kipi olan kimi cümleler metne göre bazı durumlarda birleşik cümle, bazen de basit cümle fonksiyonunda kullanılırlar. Şart kipinin katılması ile kurulan birçok cümlenin ise basit ya da birleşik cümle olduğunu açıkça söylemek zordur. Bu durumda cümlelerin sadece dış görünüşünü (kip açısından) göz önünde tutmayıp, onun anlamını cümlede kullanılan sözlerin gerçek manasında uzaklaşma sürecini ve benzeri konuları göz önünde tutmak gerekir. Çünkü basit cümleler şekil yönünden birleşik cümleye benzeseler de anlamı açısından basit cümle olabilirler.

s.52/3 Fiilin şart kipi ile kurulan basit cümleleri, esasen, aşağıdaki şekilde gruplandırabiliriz.

3.5.3.1 Belli Bir Bahısta Gelen Fiilin Şart Kipinin Yardımı İle:

Örnek: -Bah, Sibiri! Tükeniksiz köllerin, sümme tokayların *gurbanı bolsan!*...(B. K., A. ė.,III, 227 sah.)

Bir *iyi olsam!*...(S. A., K. m. m.,122 sah.)

Keske her gün bir *fabrika açılrsa*...(A. N., O. a.,144 sah.)

Kart garga, allā *alsa* onun canını! (S. K., Y., 50 sah.)

“Düz ava” uzun tüter/ Kızların bu havası/ Horu çevresi geniş/ *Bitmesä* şu çalması! (D. T., Ç.t., 84-85 sah.)

s.53/1 Şart kipindeki fiil, bu gibi örneklerde basit cümlenin yüklemi olunca, şart anlamından uzaklaşarak, arzu, istek gibi manaları anlatır.

s.53/2 Yüklemi şart kipinde olan basit cümleler arka arkaya da gelebilirler.

Örnek: Ata-baba geçe cayları *görsem*/Gürgende han iysem, Êtrekde yösem/
Değmeseler, at üstünden bir *barsam*/ Hiç bolmasa, *étsem seyran*, Seydi! (Z., G., 16
sah.)

Yalnız *söyliyebilsem*... Bir kişiye olsun , içimdekileri *dökebilsem*...(S. A., K. m. m., 39
sah.) Yaprak olsam, dökülsem/ Yarimin kucacına (G. f., 90 sah.)

Sevgi urdu kapuya- / Kirkä daldı sancıya/ Sancı *bilsä, dālışsa*/ İki canca *buluşsa*!(M. K.,
K., 79 sah.)

s.53/3 Bu tür arka arkaya sıralanan cümlelerde konuşmacının istekleri, arzuları
birleştirilerek gösterilse de, bazı durumlarda ilk cümlede şart ve sonraki cümlede sonuç
bildirmekle bu cümleler şartlı birleşik cümlelere yakınlaşırlar. Ama bünyelerinde tam
anlamıyla şartlı birleşik cümle olma belirtisine göre, onları arka arkaya eklenen basit
cümleler kabul ederiz.

3.5.3.2 Şart Kipinin Arkasına *-mika/-mike* Soru Eklerinin veya *-ka/-ke* Ekinin
Getirilip, Cümle İçinde Soru Zamirinin Kullanılması İle:

Örnek: -Ya *okabersemmikäm*, Mırat?- diyip ikircinledi (B. S., S. è., 142 sah.)

- Vah, can doğanlar, men muni *nätsenkäm*? (A. D., S. è., 245 sah.)

“ *Näme diysemkäm*?”... (N. S., S. è., 259 sah.)

-İndi *kimi han götersekkäk*? (G. o., 39 sah.)

s.53/4 Bu gibi basit cümleler, tavsiye istemek, başka birinden fikir almak için
soru sormak; eylemi, işi yerine getirmeye isteksiz olmak gibi ifadeleri karşılarlar.

3.5.3.3 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından *Gerek* Sözüünün Kullanılması İle:

Örnek: “Yaşımı, indi gatı garrandır, ol indi meni *tanamasa gerek*.”diyip
oylandım. (A. G., P. h., 133 sah.)

Şuna yetesi dünyēde içgi *yok bolsa gerek*! (G. G., T. M., 135 sah.)

Yabancılık çok kederli bir sey *olsa gerek*, bilmiyorum, basımdan geçmedi... (N. H., B., 436 sah.)

Her halde artık miras hakkımıza kimsenin *süphesi olmasa gerek* (A. B., D. H., 164 sah.)

s.54/1 Bu yapıdaki basit cümleler tahmin anlatır. Bu tür basit cümlelerin şartlı birleşik cümleden meydana gelmiş olmaları da mümkündür. Yukarıdaki cümlelerde *gerek* sözünün, asıl anlamını ve sentaktik özelliğini kaybettiğini A. P. Potseluevskiy de kabul eder ve şöyle der:”Başlangıçta *gerek* sözü deyimlerde yüklem anlamı taşımakta; ancak günümüzde olasılık ifadesini üstlenmektedir.”¹⁰³

3.5.3.4 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından *nätcek* (<*nème étcek*) Sözünün Kullanılması İle:

Örnek: Viy nalacedeyin... Ayna öten gice bî bilen *gaysa nätcek!* (B. K., A. ē., I, 280 sah.)

...A men Oratılarda depterimi *galdırıp gaydaysam nätcek!* (H. I., P., 158 sah.)

-Ol biziñ keyvanımızı üç yüz manadı sıçana *iydiräyse nätcek!* (A. D., S. è., 334 sah.)

-Asıl ol bi gezip yören *cenayatkär bolsa nätcek!* (A.G., P. h., 81 sah.)

s.54/2 Bu cümleler, kip açısından şartlı birleşik cümlelere benzeseler de, anlattıkları manaya göre basit cümlelerdir. Çünkü bu cümlelerde *nätcek* sözü gelecek zaman anlamını yitirmiştir. Ayrıca onlar birlikte, önceden olup geçen olay veya harekete şaşırma ve şikayet gibi anlamları karşılar.

NOT: Fiilin şart kipi olumsuz kalıpta kullanıldığında, yukarıdaki gibi, basit cümlelerde *nätcek* kelimesinin yerine *nème* soru zamirinin geldiği de görülür.

¹⁰³ *Potseluevskiy A. P. Osnovı sintaksisa Türkmenskogo literatürnogo yazıka. – S. 75.*

Örnek: - Hacat yalan aydıpdır. Men ömrümde hacadı *görmesem näme!* (A. D., S. è., 124 sah.)

4.2.3.5 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından *bolmak* Fiilinin Kullanılması İle:

s.55/1 Burada *bolmak* fiiline gelen zaman ekinin cümle içeriğine ve anlatılacak manaya önemli tesiri vardır.

3.5.3.5.1 Olumsuz Umumî Şimdiki Zaman (-yar/-yer) veya Geçmiş Zaman Eki Almış *bolmak* Fiilinin Arkasına -mı/-mi Soru Eki Getirilmesi İle:

Örnek: Vah, balam, senin yeriñe men *ölen bolsam bolmaya mı?!...* Sen solanıñdan, meniñ bağımyı hazan ursa bolmayamı?! (B. K., A. è., I, 53 sah.)

- Yeke oğlı dağımyı edil gurcak yalı *bezēyseñ bolmayarmı?!* (A. D., S. è., 29 sah.)

Sen sürini başga tarapa *süräyseñ bolmadımı?!* (G., 13 sah.)

- Nuri can, ozalından şeyle diyip *aydaysañ bolmadımı?!* N. S., S. è., 173 sah.)

s.55/2 Temel cümlesi sorulu olan şartlı birleşik cümlelere has soru anlamı bu örneklerde güçlülkle hissediliyor olsa da, genellikle, cümlede pişman olma, hayıflanma, istek, öfkelenme¹⁰⁴, sızlanma gibi manalar ön planda olduğu için *bolmak* fiiline gelen -mı/-mi eki soru anlamını kaybeder veya soru manası iyice zayıflar. Böylece *bolmayarmı*, *bolmadı mı* gibi fiiller yardımcı fiil haline geçerek kendilerinden önce gelen şart kipindeki fiiller ile birlikte basit cümlelerin yüklemine teşkil ederler.

3.5.3.5.2 *Bolmak* Fiilinin Umumî Şimdiki Zaman (-yar/-yer) veya Gelecek Zamanların Birinde Kullanılması İle:

Örnek: Telpeği ağan diyip dilini yarcak bilen örēn gatı *gepleşse bolar* (B. K., A. è., III, 95 sah.)

¹⁰⁴ Bayliev H. Günümüz Türkmen Dilinin Gramer Özeti, 1 bölüm, Morfoloji. – 76 s.

Her zat-da bolsa konstlagerde yörenden yağşı, ölmezödi *gazansa bolyar* (N. S., S. è., 280 sah.)

Yağmırı boşatmak üçin pul *celmese bolcak* (B. S., D., I, 161 sah.)

- Peki kardesim, sen yıkan, ben sonra da *yıkansam olur* (A. N., O. a., 231 sah.)

s.55/3 Bu gibi cümleler, eylemin gerçekleşmesinin mümkün olabileceğini, tahmin etmeyi, veya bunu tasdiklemeyi anlatır.

3.5.3.5.3 *Bolmak Fiilinin, Olumsuz Şeklinin Bilinen Geçmiş Zaman, Umumî Şimdiki Zaman ya da Gelecek Zamanların Birinde Kullanılması İle:*

Burada şart kipindeki fiil de olumsuz şekli ile cümleye girer.

Örnek: Şu gün onun yanına *gitmesem bolmaz*. (N. S., S. è., 25 sah.)

Men bu işe *gatişmasam bolmayar*.(B. S., S. è., 23 sah.)

-A kızlar! Siz gidiberiñ, men kêtmenimi ussa *becertmesem bolcak däl* (A. D., S. è., 103 sah.)

- Seni bazarladıp gönenmedim, indikilözüm *gitmesem bolmadı*.(“ T ”)

s.56/ 1 Bu şekildeki basit cümleler, gelecekte bir hareketin zorunlu olarak yerine getirmesini istemek, bunu yürekten dilemek, buna iyice inanmak gibi anlamları karşılar.

3.5.3.6 Şart Kipindeki Fiile İkinci Kez, Belirsiz Gelecek Zaman, Devamlı Geçmiş Zaman ya da –dır/-dir Ekli Sıfat Fiil Getirilmesi ve Araya ise –da/-de Edatının Konulması İle: (bazen de –da/-de edatı düşer.)

Örnek: Gış ahırı, soñı, belki, gara *övrülip giyse-de gider* (N. S., S. è., 69 sah.)

Olar munı oyun êdip *diyse-de diyendirler* (N. S., S. è., 14 sah.)

Êğer-de Maral yankısı yalı çoğap berêense, onda onuñ üstünde tayak *dövülse-de dövülerdi* (N. S., S. è., 157 sah.)

Hëlem Göroğlu menden biraz *ëymense ëymeler* (G. o., 272 sah.)

s.56/2 Bu yapıdaki basit cümlelerde tekrarlanan sözler isimlerden oluşabilir.

Örnek: Hava, onuñ görcek bolup alıs yerden gelen oğlı Mëmmet şu atlılarıñ arasında bar *bolsa-da bardır* (N. S., S. ë., 54 sah.)

s.56/3 Türkmen dilinde, seyrek de olsa, bu tür cümlelerde *bolmak* fiilinin düştüğünü, şart ekinin ise isimlere geldiğini görürüz: *barsa bardır, yoksa yoktur*.

s.56/4 Bu konuda incelenen örneklerde öznenin ortak olması ayrıca şart kipinin -*da/-de* edatının katılması ile kurulan kelime gruplarının karşıtlık bildiren birleşik cümlelerin anlamını verebilmesi, bunların basit cümleler olduğunu gösterir. Bu basit cümlelerde tahmin anlatılır.

3.5.3.7 Bir Fiilin Önce Şart ve Onun Arkasından da Emir Kipinde Tekrarlanması İle:

Örnek: Kaka, yuvaş, birden Gulman arçınıñ gulağına yeter- diyip.

- *Yetse yetibersiñ, yüzüne-de ayların, ussa gıgırdı* (A. G., P. h., 83 sah.)

- *Goy yansa yansın, bize nëme* (A. G., P. h., 87 sah.)

s.57/1 Bu gibi cümlelerin basit veya birleşik cümle olması metne ve söyleyiş tonlamasına göre belirlenir. Bu tür basit cümlelerde eyleme veya duruma, konuşanın kayıtsızlığı, kızgınlığı belirtilir.

3.5.3.8 *Bilmek Yardımcı Fiilin Şart, Asıl Sözüñ ise Zarf Fiil ve Emir Kipinde Kullanılması İle:*

Örnek: - Hanı yanadandan *sanama bilse sanamasın!...* (B. K., A. ë.,I, 60 sah.)

- *Bermä bilseñ berme!* (B. K., A. ë., I, 243 sah.)

- Hanı şol *bolup bilyän bolsa bolsun!* (B. K., A. ë., I, 191 sah.)

Hanı göreyin, *coğap bermä bilse bermesin!* (B. K., A. ë., II, 186 sah.)

s.57/2 Fiil kipinin böyle kullanılışı “bir işin olup olmayacağına başka birinin güçlü telkinini, konuşanın ise bu konuda kendi fikrindeki kararlılığını anlatır.”¹⁰⁵

s.57/3 Bu tür cümlelerin öfkelenerek ya da, bunun tersine yalvararak söylenmesi onların basit veya birleşik cümle olduğunu belirlemede belli bir derecede rol oynar. Örneğin, “*Durdu şu gün gitme bilse gitmesin.*” cümlesini eğer konuşmacı öfkeyle söylerse, buradaki ifade *Durdu şu gün hökman gider (gitsin)* cümlesinin anlamına yakındır. Ve basit cümledir. Ama bu cümle bildirme cümlesinin tonlaması ile söylenmiş ve konuşan, Durdu’nun beklediğini dinleyiciden öğrenmişse, bu cümle yukarıdakinin tersine tam anlamıyla şartlı birleşik cümle olur. Bu durum, bu tip cümlelerde tonlamanın önemini gösterir.

3.5.3.9 Şart Kipindeki Fiil Arkasından -da/-de Edatının ve Biridir Sözüünün Kullanılması İle:

Örnek: Ol dälirän yören bilmasa-da biridi? (B. K., A. ē., III, 55 sah.)

Özimizi çıkmasa-da biridir?... (B. K., A. ē., III, 194 sah.)

s.58/1 Bu gibi cümlelerde kullanılan biridir sözü asıl anlamından uzaklaşıp, basit cümle yüklemine bir parçası olur. Bu tür cümleler, arzu etme, çekinme, ihtiyatlı olma, korkma gibi ifadeleri karşılar.

3.5.3.10 Şart Kipindeki Fiilin Arkasından Bilinen Geçmiş Zaman veya Umumî Şimdiki Zaman (-yar/-yer) Eki Almış Bilmek Fiilinin Soru Şeklinin Getirilmesi İle:

Örnek: -Yeri, nēme beyle govşaksıyarsı?...Gapında garagulak diyēñ süynmēnin-ē bilyēn...

- Garagulak diyē gözüm düşmēni için *bolsa bildiñmi?* (B. K., A. ē., I, 8 sah.)

- A gız, tikenekli murt nēzik yanağı *çümşülletse bilyämiñ!* (B. K., A. ē., I, 194 sah.)

¹⁰⁵ O yerde. – 76 s.

- Birden telpeği agan diyip *kovsalar bildimmi?* (B. K., A. ė., III, 95 sah.)

s.58/2 Bu incelenen örnekler şekillenışı ve meydana gelişı açısından şartlı birleşik cümlelerdir. Ama bu cümleler sorulu alay etme, abartma veya şakalaşma gibi anlamlar kazanmaları halinde *bildiñmi*, *bilyemiñ*, *bildimmi* gibi sözler, esas anlamalarını kaybederler.

3.5.3.11 Şart Kipindeki Fiilin Arkasına neme Zamiri ve etmek Fiilinden Meydana Gelen nêtmek Sözüñün Umumî Şimdiki Zamanda Kullanılması İle:

Örnek: - Ay, Göroğlı,... şuların hanınıñ *gunäsini geysesñ näydi?* (G. o., 227 sah)

- Aga, yekece öziñ şunça goşup bilen neneñ uruşcak, sen henizem *päliñden gatsañ nädyä?* (G. o., 214 sah.)

s.58/3 Bu tür örneklerde soru ifadeli istek anlatılır.

s.58/4 Bu bölümden anlaşılacağı üzere, yüklemde şart kipi bulunan cümlelerin çoğunluğu, basit cümle anlamlıdır; ama bazıları metne göre bir durumda birleşik cümle, başka bir durumda ise basit cümle olurlar. Bir bölümü ise birleşik cümleden basit cümleye geçiş sürecindedir. Bu anlatılanlar ve deliller ise basit cümlelerin çoğunun aslında şartlı birleşik cümlelerden ortaya çıkışı hakkında fikir yürütmemize bir dereceye kadar temel teşkil etmektedir.

3.6 III. BÖLÜM KENDİ ANLAMLARINDAN UZAKLAŞAN VE BAŞKA ANLAMLAR KAZANAN ŞART KİPİNDEKİ SÖZLER VE SÖZ ÖBEKLERİ

s.59/1 Türkî dillerde şart eki almış bazı sözler, cümlede sadece yüklem olmakla sınırlanmayıp, belirli bazı sözler ile birlikte metne göre başka anlamlarda da kullanılırlar. Şart eki almış bazı sözler ise zamanla yüklem olma özelliklerini tamamen kaybederler ve günümüzde yeni anlamlar kazanırlar.

s.59/2 Türkoloji’de bu konu üzerine günümüze kadar önemli bir çalışma yapılmış olmasa da,¹⁰⁶ Türkî dillerin gramer kitaplarında ve bazı ilmî araştırmalarda şart kipinin bu tür kullanılışı hakkında belli derecede ma’lumatlar da verilir. Bu mesele, Türkî dillerin incelenme sürecinin ilk dönemlerden başlayarak, Türkolog’ların dikkatini çekmiştir.¹⁰⁷ Türkî dillere ait çalışmalarda, şart kipinin bu tür anlamları hakkında özel ve detaylı bir bilgi verilmeyip, bu konu gramerin bazı meseleleri (örneğin birlikler meselesi v.b.) içerisinde ele alınmış ya da Rus ve yabancı dilcilerin yazdıkları kitaplarda belli bir Türkî dilde şart eki almış sözlerin bu dilde hangi yeni anlamlar kazandıkları hususunda açıklamalarda bulunulmuştur. Bu çalışmalarda, Türkî dillerde şart manasını kaybeden sözlerin tamamı gösterilmiş olsa da onların çeşitli metinde, çeşitli kelime gruplarında kullanılışları ve farklı anlamları ifade edişleri gösterilmemiştir. Bu sözlerin bazıları kazandıkları bir veya iki anlamla sınırlandırılmış bazıları hakkında ise hiç bilgi verilmemiştir.

s.60/1 Yukarıdaki gibi durumları ve şart anlamını kaybeden şart kipindeki sözlerin Türkî dillerde ancak belirli kelimelerden olabildiğini, göz önünde tutarak, hangi Türkolog’un bu sözün manası, kullanılışı hakkında hangi fikri ileri sürdüğünü ayrı ayrı vermeyip, onun önceden devam ede gelen hangi fikre bağlı bulunduğunu göstermekle yetiniyoruz.

s.60/2 1869 yılında neşredilen Altay Dilinin Grameri’nde *bolmak* fiilinin şart eki alınca, fiil manasını kaybedip kullanılabilmesi hakkında şöyle denilmektedir.”*polzo//bolzo* kelimesi (pol- fiilinden) şahıs eki almaz. Cümlede aradaki anlam ilişkisini bozmadan yardımcı yüklemeleri ayırmakta ve farklı nesnelere veya aynı

¹⁰⁶ Biz burada kendi makalemizi göz önünde tutmuyoruz. Bak: *Hocaev B.* Günümüz Türkmen dilinde kendi anlamından uzaklaşan şart kipindeki sözler ve söz grupları //TSSR IA-nın Dil ve Edebiyat İntitüsünün Çalışmaları. – 1956. – 1 goyb. – 54 – 68 s. Altay Edebiyatının Grameri. S. 214 – 215.

¹⁰⁷ Altay Edebiyatının Grameri. S. 214 – 215

nesnenin farklı yönlerini sıralamakta kullanılır. *Polzo* kelimesi cümleye eklenirken bazı kelimelere vurgu yapılmasını sağlar. Yani vurgulanmak istenen kelimedenden önce söyleniyor. ”

s.60/3 Bu kitapta yukarıdaki anlatılanlara “Demiri kısa kes; ancak ağacı uzun kes. Hayvan derisi ile ancak insan ismi ile değerlendirilir.” Gibi örnekler verilir ve bu örneklerde *bolzo* (*polzo*) sözü, Rus dilindeki şart anlamını yitirip, Rus dilindeki *a* edatının manasını verir.¹⁰⁸

s.60/4 P. M. Mellioranskiy Kırgız dilindeki *bolsa* sözünün bu tür kullanılışı hakkında şöyle der:”*bolsa*, kelimesi yalın halde olunca bazen, ona gelince, kaldı ki gibi anlamları ifade edebilir.¹⁰⁹

s.60/5 1897 yılında neşredilen Kırgız Dilinin Grameri’nde *bolsa* sözünün özelliği hakkında Altay Dilini Grameri’nde söylenenler tekrarlanmıştır.¹¹⁰

s.60/6 Türkmen dilinde bu durum hakkında ilk kez İ. A. Belyaev şöyle der:”bolmak fiilinin 3. tekil şahıstaki şekli *bolsa* sözü Rusçadaki *ona gelince ve kaldı ki* ifadesinin karşılığıdır.”¹¹¹

s.61/1 Ekim Devrimi’nden sonraki dönemlerde yayımlanan gramer kitaplarında ve bazı ilmî çalışmalarda *bolsa* sözünün farklı Türkî dillerdeki anlamları gösterilmiş; ¹¹²bazılarında ise bu sözün karşılık gösteren bağlaç görevinde kullanılabildiği de ifade edilmiştir.¹¹³

¹⁰⁸ O yerde.- 214 – 215 s.

¹⁰⁹ *Mellioranskiy P. M. Kratkaya Kazak-Kırgız Edebiyatının Grameri. Sintaksis. - Ç. 2. – S. 34.*

¹¹⁰ *Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 168.*

¹¹¹ *Belyaev İ. A. Türkmen Edebiyatının Grameri. – S. 75. bolsa fiili bu tür bir anlamda kullanıldığında, sadece 3. tekil şahsa gelebildiği Türkmen dilinin materyallerine göre doğru değildir. Buna ayrıca değinilecektir.*

¹¹² *Borovkov A. K. Üçebnik uygurskogo yazıka. – S. 169; Azimov P. ve Bayliev H. Sintaksis (Nahuv). Orta okullar ve pedagojik okullar için. – Aşgabat Türkmen dövletneşir, 1939. – 68 s. (Lâtin Alfabeti’nde); Benzing J. Über die verbformen im Türkmenischen. – Berlin, 1939. – 20. 46 s.; Batmanov İ. A. Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 45; Drenkova N. P. Grammatika oyratskogo yazıka. – S. 207; Nasilov V. M. Grammatika uygurskogo yazıka. – S. 142; Potseluevskiy A. P. Osnovı sintaksisa Türkmenkogo*

s.61/2 Amanmırat Annanurov *bolsa* sözü hakkında şöyle der: “ Bu kelime basit ve bileşik cümlelerde bağlama görevi yapar ve Rusçadaki *a* bağlacının rolünü üstlenir.”¹¹⁴

s.61/3 Bazı Türkî dillerde *bolmasa* sözünün şart anlamını kaybederek, yeni anlamlar kazanmış olduğu da son dönem çalışmaları da gösterilmiştir; *bolmasa* sözünün karşılık anlamını verebildiği bazı Türkolog’lar tarafından belirtilmiştir.¹¹⁵ Türkmen dilcileri bu *bolmasa* sözünü bağlaç olarak kabul etseler de, onu çeşitli şekillerde adlandırmışlardır. Mesela, M. N. Hıdırov bunu sebep ve karşılık gösteren bağlaç kabul ederken,¹¹⁶ H. Hıdırov ise onu karşılık gösteren bağlayıcılara dahil eder.¹¹⁷ Cümle bilgisi konusunda yazılan okul kitaplarında bu kelime karşılıklı şart gösteren bağlaç olarak verilmiştir.¹¹⁸ Bizim fikrimizce, bu konuda “karşılık gösteren bağlaç” terimini kullanmak daha yerinde olur.

literatürnogo yazıka. – S. 87; *Reşetov V. V.* Özbek Edebiyatının Grameri. – Ç. 1. – S. 95 – 96; *Hıdırov M. N.* Türkmen Dilindeki Fiiller. – Aşgabat, 1947. – 11 s.; *Dmitriev N. K.* Başkurt Edebiyatının Grameri. – S. 170; *Kononov A. N.* Özbek Edebiyatının Grameri – S. 193 – 194; *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı Fonetik i morfolojik. – T. 2. – Ç. 1. – S. 519; *Azizova A. G.* uslovniy period v sovremennom üzbekskom literatürnom yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – S. 82; *Annanurov A.* Osnovnie voprosı sravnitel’ nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkov v plane perevodçeskoy rabotı: Dis... kand. filol. nauk. – S. 114, 116, 117, 125 ve başgalar.

¹¹³ *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı. Fonetik ve morfolojik . – T. 2. – Ç. 1: - S. 519; *Annanurov A.* Osnovnie voprosı sravnitel’ nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkov i plane perevodçeskoy rabotı: Dis... kand. filol. nauk. – S. 114, 116, 117, 121 – 122 ve diğerleri

¹¹⁴ *Annanurov A.* Osnovnoe voprosı sravnitel’ nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkov v plane perevodçeskoy rovadı: Dis... kand. filol. nauk. – S. 114.

¹¹⁵ *Batmanov İ. A.* Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 45; *Kononov A. N.* Özbek Edebiyatının Grameri. – S. 194; *Annanurov A.* Osnovnie voprosı sravnitel’ nogo sintaksisa russkogo i Türkmenskogo yazıkov i plane perevodçeskoy rovadı. Dis. ...kand. filol. nauk. – S. 125 ve diğerleri.

¹¹⁶ *Hıdırov M. N.* Türkmen Dilindeki Bağlaçlar – 25 s.Yine-de bak: Günümüz Türkmen Dili. – Aşgabat, 1960. – 523 s.

¹¹⁷ *Bayliev H.* Günümüz Türkmen Dilinin Özeti, 1 bölüm. Morfolojik. – 133 s.

¹¹⁸ Günümüz Türkmen Dilinin Sentaksına Kısa Bir Bakış. – 58 s.; Günümüz Türkmen Dili. Sentaks – 177 s.

s.61/4 *Bolsa* sözünün karşılaştırmalı birleşik cümle olmaksızın *-da/-de* edatı veya *hem* bağlacı olarak soru, işaret zamiri ya da bazı zarflarla beraber başka anlamlarda kullanılışı Türkolog'ların dikkatini çekmiştir.¹¹⁹

s.61/5 Türkmen dilinde kullanılan *şöyle de bolsa// şöyle hem bolsa* gibi yapıları M. N. Hıdırov “karşılık bildirmekle düşünceleri birleştiren bağlaçlar” diye adlandırır.¹²⁰

s.61/6 Türkî dillerin bazılarında şart kipindeki *diyseñ* sözünün şart anlamından başka manalar ifade ettiği hususunda bazı fikirler ileri sürülmektedir. Altay Dili'nin Grameri'nde bu konu üzerine şöyle denilmektedir.”*Teze* kelimesi tekrarlanınca nesneye üstünlük anlamı katar.”

Örnek: at teze at (harika at, ha at böyle olur.), yakşı teze yakşı en iyisi (bak iyi olan böyle olur.) İki cümle birbirinden ayrıldığında veya biri ötekine karşıt olduğunda (Ruşçaki *a* bağlacı gibi ikinci cümleye *teze* kelimesi eklenir...) “Bazen sebep göstermek için de kullanılır. *Teze* kelimesinin önüne *nenün için* sorusu getirilir bazen de kısaltılmış şekilde olduğu zaman *teze* kelimesi sorusuz kullanılır.”¹²¹

s.62/1 Kırgız dilinde de bu yukarıdaki gibi durumların mevcut olduğu ilk dönemlerde ortaya konulmuştur.¹²²

s.62/2 Ekim Devrimi'nden sonraki dönemde yazılan bazı eserlerde Türkî dillerde yukarıdaki gösterilen *nême*, *niçün diyseñ* gibi kelime gruplarının sebep gösteren

¹¹⁹ Katanov N. F. Opıt isseledovaniya urtanhayskogo yazıka s ukazaniem glavneyşih otnoşeniy yego k dürgim yazıkam tyurkskogo kornya. – S. 856 – 857; Hıdırov M. N. Türkmen dilindēki Bağlaçlar. – 11, 18, 22 s.; Kuznetsov P. İ. uslovniy period tyurtskogo yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – S. 262 – 265; Karimova A. M. Pridatoçnie predloceniya v tatarskom yazıke: Dis... kand. filol. nauk. – S. 54 ve diğeri.

¹²⁰ Hıdırov M. N. Türkmen Dilindeki Bağlaçlar – 18 s.

¹²¹ Altay Edebiyatının Grameri. – S. 215 – 216.

¹²² Kırgız Edebiyatının Grameri. – S. 120, 169 – 170; Melioranskiy P. M. Kratkaya Kazak-Kırgız Edebiyatının Grameri. Sentaks. – Ç. 2. – S. 34.

bağlaç manasında gelebildiği ve sebep yardımcı birleşik cümlelerin kuruluşunda yer aldığı gösterilmiş olsa da ¹²³*diysen* sözünün yeni anlamlarından söz edilmemiştir.

s.62/3 Bazı Türkî dillerde aktif kullanılan *yogsa(m)* ve *éyse(m)* sözlerinin bazı kelime gruplarında kullanılışları ve ortaya çıkışları dilcilerin dikkatini çekmiştir.¹²⁴ *Yogsa* sözünün, yok kelimesi ve *imek (érmek)* ek fiilin şart eki almış şekli (*ise//irse, ése//érese*) ile birleşmesinden ortaya çıktığını A. N. Kononov, M. Geldiev, G. Alparov, M. N. Hıdırov, H. Bayliev gibi dilciler kabul etmekte haklıdırlar. Türkmen diline ait bu ilmî çalışmalarda *yogsa(m)* sözünün veya *yogsam bolmasa* şeklinde kullanıldığında, karşılık gösteren bağlaç görevi yaptığı doğru olsa da *yogsam* sözünün bazı anlamları hiç ele alınmamıştır. Buna, bizim fikrimizce, *yogsa(m)* sözünün manasının bu çalışmalarda özel olarak ele alınmayıp, sadece bağlaçlar meselesi ile bağlantılı görülmesi sebep olsa gerek.

s.62/4 Türkmen dilinde aktif olarak kullanılan *éyse(m)* sözüne ait ilk ma'umat M. Geldiev ve G. Annarov'ın birlikte yayımladığı gramer kitabında verilmiştir. Bu kitapta *éysem* sözünün *bolsa* sözü ile birlikte *éysem bolsa* şeklinde kullanıldığında, sonuç çıkarmayı gösterebildiği doğru olsa da *éysem* sözünün Türkmen dilinde tek

¹²³ *Direnkova N. P.* Grammatika oyrotskogo yazıka – S. 297; *Reşetov V. V.* Sovremenniy üzbeškiy yazık. – Ç. 1. – S. 96; *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı. Fonetik ve Morfolojik. – T. 2. – Ç. 1. – S. 475, 522; *Sartbaev K.* Osnovnie voprosi sintaksisa slocnogo predloceniya v sovremennom kirgizskom yazıke: Avtoref. dokt. dis. – S. 33 ve başgalar.

¹²⁴ *Geldiev M.* ve *Alparov G.* Türkmen Dilinin Grameri. – 148 s.; *Azimov P.* ve *Bayliev H.* Sintaksis (Nahuv). Orta mektepler ve pedagogik üçilişeler için. – 55 – 56 s.; *Benzing J.* Über die verbform im Türkmenischen. – 21 s. *Hıdırov M. N.* Türkmen Dilindeki Bağlaçlar. – 9, 11, 16.; *Bayliev H.* Hêzirki Türkmen Dili Gramerinin Özeti, 1 bölüm. Morfolojik. – 133 – 135 s.; *Maşakov H. A.* Çovdurskiy dialekt Türkmenского yazıka: Dis... kand. filol. nauk. – Aşgabad, 1949. – S. 92; *Kuznetsov P. İ.* Uslovniy period türetskogo yazıka: Dis... kand. filol. nauk. –S. 265; *Annanurov A.* Osnovnie voprosi sravnitel'nogo sintaksisa russkogo i Türkmenского yazıkov v plane perevodçeskoy raboti: Dis... kand. filol. nauk. – S. 125; *Karimova A. M.* Pridatoçnie predloceniya v tatarskom yazıke: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 55; *Günümüz Türkmen Dilinin Sentaksına Kısa bir Bakış.* – 58, 86, 89 s.; *Kononov A. N.* Grammatika sovremennogo türetskogo literatürnogo yazıka. –S. 359; *Günümüz Türkmen Dili.* – 514, 515, 518, 523 s.; *Günümüz Türkmen Dili.* – Sintaksis. – 177, 248 s. ve başgalar.

başına (bolsa kullanılmaz) kullanılmaz, ifadesi yanlıştır.¹²⁵ *Ëysem* sözünün *bolsa* sözü ile birlikte *Ëysem(de) bolsa* şeklinde kullanılınca, karşılık gösteren bağlaç teşkil edişi M. N. Hıdırov tarafından ifade edilmiştir.¹²⁶ Türkmen Devlet Üniversitesi'nin Türkmen Dili Kürsüsü tarafından yayımlanan okul kitaplarında cümle bilgisi bahsinde *Ëysem bolsa*¹²⁷ sonuç çıkarmayı¹²⁸ veya sonuç çıkarmayı toparlayan giriş özü olarak kabul edilir.

s.63/1 P. İ. Kuznetsov'in yüksek lisans tezi, esasen, cümleler üzerine olsa da, o Türk dilindeki şart anlamından uzaklaşan sözler meselesinden uzak kalmamıştır. O bu konu hakkında şöyle der: "Türk dilinde de, diğer dillerde olduğu gibi kalıplaşmış deyimler mevcuttur. Bunlardan bazıları şart eki ile kuruldukları halde şart anlamını kısmen de olsa yitirmişlerdir."¹²⁹

s.63/2 Yazar bu çalışmanın üçüncü kısmının "Kalıplaşmış Deyimlerde Şart Kipi" adlı bölümünde Türk dilinde şart kipinde kullanılan birçok söz ve söz öbeklerini göstermiştir.¹³⁰

s.63/3 Bu anlatılanlardan görüldüğü üzere, Türkî dillere ait yazılan kitaplarda şart eki alan; ama şart anlamından uzaklaşan sözlerin tamamı gösterilmiş olsa da, onların muhtelif metinlerde ve çeşitli kelime gruplarında farklı anlamları ifade edişleri yeterli biçimde incelenmemiştir.

s.63/4 Şart kipinde olan; ama şart anlamı veremeyen sözler, yukarıda ifade ettiğimiz gibi, çoğunlukla, belli kelimelerden (esasen bazı fiillerden) oluşabildiğine göre, onları karşıladıkları anlamlar açısından (örneğin, bağlaçlar, isimler gibi) gruplara

¹²⁵ Geldiev M. ve Alparov G. Türkmen Dilinin Grameri. – 148 s.

¹²⁶ Hıdırov M. N. Türkmen Dilindeki Bağlaçlar. – 18 s. Yine-de bak: Günümüz Türkmen Dili. – 518 s.

¹²⁷ Günümüz Türkmen Dilinin Sentaksına Ait Kısa Bir Bakış. – 62 s.

¹²⁸ Günümüz Türkmen Dili. Sentaks.- 182 s.

¹²⁹ Kuznetsov P. İ. Uslovnoy period türetskogo yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 262.

¹³⁰ O yerde. – 262 – 265 s.

ayırmayıp, oluşturdukları kök kelimeler bakımından değerlendirilip ne gibi bir anlamı veya anlam kalıntısını karşıladıklarını ortaya koyuyoruz. Bu şekilde bir çalışma, o sözlerin her türlü anlamını ortaya çıkarmaya yardım eder. O sözler karşılaştırılan dillerde, esasen, aşağıdakilerden ibarettir:

3.6.1 Bolmak Fiili: Bu fiil şart eki olarak Türkmen dilinde *bolsa*, Gagauz dilinde ise, *olsa* şeklinde karşılık ifade eden bağlaç görevinde kullanılır. Bu durumda *bolsa*, kendinden önce gelen sözden anlaşılan konuyu, düşünceyi ondan önce gelen cümledeki bir konuya, düşünceye karşılık olarak ortaya koyar.

Örnek: Onı okapdan çıkarıp, yokarı bilen getirmek- ölüp bilen oynaşmakdı, okabın içi bilen getirmek *bolsa* mümkün deldi (H. I., II, 20 sah.)

...Gulman yüzüniň ganını gaçırıp, dervezēniň ağızına çıkdı. Onuň yanındakıların hem bile çıkdılar. Gulmanıň oğlı *bolsa* ağlayardı (A. G., P. h., 45 sah.)

Boyar Dimitriu *olsa* başlasın her bir kardaşa beşär ektar toprak, o zaman yetiştirecēdik (S. K., Y., 18 sah.)

Ba giyimim biaz hasa / Sansın kâzlar çayırda / Çiçekli yanān *olsa* / Meyvalı orak (D. T., A. i., 70 sah.)

s.64/1 Bu örneklerde *bolsa* sözü Rus dilindeki karşılık gösteren *a* (-ise) bağlacının anlamını verir.

s.64/2 Türkmen dilinde karşılık gösteren bağlaç görevinde olan *bolsa* sözü ile birlikte *a* bağlacı da kullanılır; anlam açısından da bir değişiklik oluşmaz. Türkmen ve Gagauz dillerinde *a* bağlacının karşılık gösteren bağlaç rolünde tek başına kullanıldığı da görülür.¹³¹

¹³¹ M. N. Hidrovniň İlk dönemlerde yazar çalışmalarında *a* bağlacının Türkmen dilinden Rus diline geçişinin mümkün olduğunu söyler. Bak: Hidrov M. N. Türkmen Dilindeki Bağlaçlar. – 17 s. Ama bu fikir daha sonra gramer bölümünde tekrarlanmıştır. Bak:

Örnek: İl saña garaşya. A sen *bolsañ* mektebe sejde etmēge gelen yalı (G. M., G. S., K. g., 13 sah.)

-İvan Timofēviñç, sen meniñ kimdiğimş mıhmana tanatdñ, a mıhmaniñ kimdiğini maña tanatmadñ (B. K., A. a.,102 sah.)

O gitti , a bāy kaldım (G. r.-m. s., 19 sah.)

Em ilkin bozucey yolu, a sora herkez yerinā gidicek (L. P., G., 143 sah.)

s.64/3 Şart kipindeki *bolmak* fiili Türkmen dilinde sadece 3. tekil şahsa gelmeyip; 1. ve 2. şahıslara da gelebilir. Ama *bolsa* sözü bağlaç görevinde olunca, onun çoğul şahıslarda *biz bolsak*, *siz bolsañuz*, *olar bolsalar* şeklinde de kullanılmasına seyrek de olsa rastlanır.

s.64/4 Belli bir şart ekiyle birlikte herhangi bir iyelik eki almış *bolmak* fiilinin baş tarafında muhtelif şahıs zamirleri kullanıldığında, onun bağlaçlığı veya şartlı birleşik cümle oluşu sadece metinden veya cümlenin içeriğinden belli olur.

s.65/5 *bolsa* sözü karşılık gösteren bağlaç görevinde olunca, onun arkasına iyelik ekinin gelmesi gerekli değildir. Yani *bolsa* sözünün başından birinci veya ikinci şahsı gösteren zamirler kullanıldığında *bolsa* sözü iyelik almadan bağlaç olabilir. Bu ise iyelik ekinin karşılık bildiren *bolsa* bağlacında önemini yitirdiğini gösterir.

s.65/1 Günümüz Türkmen dilinde *bolmak* fiili olumsuz şart ekini aldığında, karşılık bildiren bağlaç rolünde kullanılır.

Örnek: Çarı aga, seniñ bilen iş geçirmek gerek, *bolmasa* şu işler barasında bir gün raykom bize gatı kēyēr (A. G., K. è., 276 sah.)

- Cogap ber diyyēin sözüme meniñ/ *Bolmasa* canını aların senin!(B. S., S. è., 42 sah.)

Öve tizrēk barmalı, gara öze çövşi etmeli...*Bolmasa* şemal bir kövsarlap uraysa, gara öyi çalam-çaş edip, bir tarapa zıñıp goybercek (A. G., P. h., 12 sah.)

- Yat diydim yat! *Bolmasa* ine gittiñ! (B. K., A. ē., III, 78 sah.)

s.65/2 Bu gibi cümlelerde, *bolmasa* sözü karşılık gösteren bağlaç rolünde olmakla, anlam yönünden birbirine karşı olan iki cümleyi bağlar. Bu bağlacın baş tarafındaki cümle sonraki cümlenin şartı olur ve asıl anlam bu ikinci cümleden ortaya çıkar.

s.65/3 *bolmasa* sözü bağlaç görevinde kullanıldığında, iyelik ekini almaz. Bu ise onun bağlaç olan *bolsa* sözünden ayrılan bir özelliğidir.

s.65/4 *bolmasa* sözü karşılık gösteren bağlaç görevinde kullanıldığında, bazı durumlarda *emma*, *yöne* gibi karşılık bildiren bağlaçların anlamlarını da verebilir. Böyle olunca cümlenin kuruluşunda değişiklik meydana gelir.¹³²

Örnek: Men dün geldim.*emma* sen öyünüzde yok ekeniñ

Biziñ cayımız gatı dovı, *yöne* biraz darrak,

s.65/5 Bu örneklerdeki *emma*, *yöne* bağlaçlarının yerine *bolmasa* sözünü kullanırsak cümlelerin aşağıdaki şekilde kurulmaları gerekir:

Sen özüñüzde yok ekeniñ, *bolmasa* men düyn geldim.

Biraz darrak, *bolmasa* biziñ cayımız gatı gobi.

s.65/6 *bolmasa* sözü belirsizlik gösteren *ya*, *ya da* bağlaçlarının görevini de üstlenebilir.

Örnek: : Artıgıñ sotıgını azından bir polk, *bolmasa* diviziya hasap etmek gerek (B. K., A.ē., III, 180 sah.)

Mara, Ahala gidip gelmek için azında ay, *bolmasa* bir ay vagt gerekdi (B. K., A. ē., I, 289 sa.)

¹³² Günümüz Türkmen Dilinin Sentaksına Kısa Bir Bakış. – 58 s.

Onuñ üsti bilen köp adamları sovatlı èdip, köp alkışlar İmakçdır. Bolmasa söziniñ yerine ya, ya da soyuzını ulansak -da, sözlemiñ gurluşı ve mazmunı üytgemeyer.

s.66/1 Şu verilen örneklerde *bolmasa* sözünün yerine *ya, ya da* bağlacını kullansak da cümlelerin kuruluşu ve anlamı değişmez.

s.66/2 *bolsa* sözü *da* edatı ile birlikte olunca karşılık manasını kaybedip; giriş sözlerine yakın bir anlam kazanır.

Örnek: Èlhepus, *bolsa-da*, şu Saparov eser adam-ov (G. M., G. S., K. g., 41 sah.)
Bolsa-da stüdentler aydyan bolsa gerek (“ T ”., 1954, No 8, 3 sah.)

s.66/3 *bolsa da* sözü karşılık gösteren *emma* bağlacının hemen arkasından geldiğinde, onun manasını iyice pekiştirir.

Örnek: Ol gızıñ yüzi şeyle gatı tanış yüzdi, *emma bolsa-da* Durdiev onu nirede ve haçan görendiğini... hakıdasına getiryēnçē... ol gız... munuñ yanından gatı-gatı yörēp geçdi (H. I., P., 94 sah.)

Recep özüniñ çaga hasaplanıp gülünyēndiğini duydu, *emma bolsa-da* ol pikirini aytmağı yüreğine düvdi (H. I., P., 140 sah.)

s.66/4 Yukarıdakine yakın anlamda *emma şeyle de bolsa, yine de bolsa* gibi kelime grupları da kullanılır.

Örnek: *Emma şeyle-de bolsa*, indi Garyagdı özüni az-kem dürsēpdı (H. I., P., 23 sah.)

Emma şeyle-de bolsa, onların ozalıkları yalı ētiyacı elde saklamağı, onların yönekey soldat dēldiğini bildirdi (H. I., P., 21-22 sah.)

Ol *yene-de bolsa* sırnı duydurmazlık islēp, beylesine bakdı, yuvdundı (B. K., A. ē., I, 275 sah.)

Ol *yene-de bolsa* özünü saklap, hemayın ses bilen çoğap bermēge çalıdı (B. K., A. ē., II, 131 sah.)

s.66/5 bolsa sözü, çoğunlukla, *-ay/-ey* ekini de alıp, ölçü-derece, nitelik bildiren sözlerin önüne gelince şart anlamını belli derecede kaybedip, tahmin bildirmeye yardım eder.

Örnek: Munuñ böyle pikir étmeğini sebēbi faşistlerin okaplarınıñ *bolaysa* 150-180 metr ön yanlarındadıdı (H. I., P., 21 sah.)

s.67/1 Şart kipindeki *bolmak* fiilinin olumlu şekli, karşılaştırılan dillerin hepsinde bazı sözler (çoğunlukla, soru zamirleri) ile muhtelif anlamları veren kalıplaşmış söz öbeklerinde kullanılır. Bünyesinde bu tür kalıplaşan kelime grupları olan cümleler kip açısından şart yardımcı veya karşılık bildiren (*-da/de* edatı ya da hem sözü kullanılınca) birleşik cümlelere benzerler. Ama şart ekini alan *bolmak* sözünün yardımcı cümlenin yüklemi olmaya muktedir olmaması sebebiyle, bu tip cümleleri basit cümle kabul edebiliriz.

Örnek: Él yazıvı hem örēn duşnıklı, kim-de bolsa biri bir vagt onuñ ışıkına düşüp, ıhlas bilen dēne-dēne edip yazıpdır (N. S., S. ē., 8 sah.)

İndi *necä olsa* kērēk bir kababa oturag (M. C., İ. f. 246 sah.)

Mamafih *ne de olsa* bir is bulmak lâzım (N. H., B. e., VII, 110 sah.)

Nasıl olduysa bir kör kursun, su baldırırma saplandı (A. N., O. a., 12 sah.)

Hey, *ne olursa*, bāy dā diyelim kelemä sıçanı (S. K., Y., 62 sah.)

“ Soldat *neya dā olsa* alışsın lâzım” (D. T., N. A., G. d., 295 sah.)

s.67/2 bolsa sözünün bu tür kullanılışı hususunda N. K. Dmitriev Başgırt Dilinin Grameri’nde aşağıdaki gibi çok yerinde ve doğru bir tespitte bulunmuştur.”*bulha*

(*bolsa*) kelimesi tek başına bir anlam ifade etmez ve sadece basit cümlelerde cümle unsuru olurlar; ancak sözdizimi bakımından bir önem taşımazlar.”¹³³

s.67/3 N. A. Baskakov, Karakalpak dilinde -da/-de edatının bağlaç olma fonksiyonlarını açıklarken şöyle der:”Ayrıca *da* bağlacının farklı bir işlevi vardır. Bu bağlaç yardımı ile belgisiz zamirler teşkil edilir.

Örneğin: kim-se bolsa, kimse, kime olursa olsun, ne zamansa, ne zaman olursa olsun v.b.”¹³⁴

s.67/4 Yukarıda gösterilen materyallerden görüldüğü gibi, günümüz Oğuz dillerinde de bu tür kelime grupları belgisiz zamirlerin anlamını verebilir. Bu anlamda kullanılınca, bunların birçoğunun arkasından *yine de* belirsizlik anlatan *bir adam, bir zat, biri* gibi sözler kullanılıp, birlikte bir söz grubunu oluşturabilirler.

s.68/1 Türkmen dilinde bünyesinde *bolsa* sözü kullanılan *ine (aňa), saňa gerek bolsa, al saňa gerek bolsa* gibi kalıplaşmış sözler, çoğunlukla, isimlerin baş tarafına gelip, konuşmacının öfkelenmek, hayran olmak, şaşırarak gibi duygularını güçlü bir şekilde açığa çıkarır.

Örnek: *İne gerek bolsa! Saňa övrüli iňle demokratiyası!...*(B. K., A.ē., III, 108 sah.)

- *Al gerek bolsa! Niredediğini sen özüň bilmeñ, men nēbileyin ?*(B. K., A. ē., III, 259 sah.)

- *Gıza degmeñ! Bu nēhili vagşılık!*

- *Vagşılıkmı?...Al gerek bolsa vagşılık! (B. K., A. ē., III, 133 sah.)*

- *Ana gerek bolsa saňa sorag! – diyşip, gızlar gülüşdile (N. S., S.ē., 29 sah.)*

¹³³ Dmitriev N. K. Başkırt Edebiyatının Grameri – S. 270.

¹³⁴ Baskakov N. A. Karakalpak Edebiyatı. Fonetik ve morfolojik. – T. 2. – Ç. 1. – S. 518.

s.68/2 Bu tür söz öbeklerinde kullanılan farklı sözler kendi asıl anlamlarından uzaklaşmış veya uzaklaşmakta olup, hitap sözü şeklini almışlardır. Bu sebepten, bu yapılarda cümle unsurlarını ayırt etmek çok zordur.

s.68/3 Türkmen, Türk, ve Azerbaycan dillerinde bu sözün olumsuz şekli de bazı kalıplaşmış söz öbeklerinde kullanılabilir.

s.68/4 *hiç bolmasa, cuda bolmasa*, (sonraki sadece Türkmen dilinde) gibi fonksiyonlarına göre giriş sözlerine yakın söz öbekleri, fikrin güçlendirilerek ifade edilmesine yardım eder. Bunlar kendi aralarında eşanlamlıdırlar.

Örnek: Seniñ bu bolşuñ bolanok, oñat bol, *cüda bolmasa*, öz deñiñi gözde (A. D., S. è., 125 sah.)

Oğlum, bir gelip git, *hiç bolmasa*, bir aycık rugsada gel, biziñ göresimiz gelyēr (A.G., K. è., II sah.)

İndi *heç olmasa* tund Azerbaycan çayı olaydı, özü dē şirnisi ilē (S.V., M. ş., 32 sah.)

Gitmisken bari çok alırız da, satarız, *hiç olmazsa yol* masrafını çıkarırız (A. N., O. a., 16 sah.)

s.68/5 Örneklerden anlaşılacağı üzere, şart eki, yukarıdaki gibi bir anlamda kullanıldığında, Türkmen dilinde fiilin sadece olumsuz şekline eklenirken, Azerbaycan dilinde olumsuz fiile ve belirsiz gelecek zamanın olumsuzuna, Türk dilinde ise, sadece fiilin belirsiz gelecek zamanın olumsuz şekline getirilir. Ama anlam yönünden bir farklılık oluşmaz.

s.69/1 *ayıñ bolmasa* şeklindeki kalıplaşmış söz öbeği sadece Türkmen diline özgü olup, *hemişe, elmudama, şol* gibi sözlerin sözlük anlamına yakın mana taşır. Bu *ayın* sözü tek başına günümüz Türkmen dilinde hiçbir anlam taşımaz ve *bolmasa* sözünden ayrı kullanılmaz.

Örnek: - A gız, galiñ gırnak *ayın bolmasa* övey éne diycekdir! (B. K., A. ē., I, 137 sah.)

- *Ayın bolmasa*, senem şona degen boylarsın. Ol oyun göteryēirmi nēme?

3.6.2 İmek Ek Fiili: Bu ek fiil şart kipine gelerek, Azerbaycan dilinde *-sa/-se*; Türk dilinde ise, *-sa/-se* Gagauz dilinde *-sa/-sâ (sēy)*, ayrıca bu dilde dilek-şart kipinde gelip, *-saydı/-seydi* şekillerinde kullanılır. O halde, Türk ve Azerbaycan dillerinde bunun kısalan ve kısalmamış varyantları, Gagauz dilinde ise sadece kısalan şekilleri kullanılır. Böylece karşılaştırılan dillerden farklı olarak, Gagauz dilinde *-saydı/-seydi* dilek-şart bildirmez, şart anlattığında ise, *-sa/-se* ile aynı anlamda kullanılır. *-saydı/-seydi*'nin kısalan şekli *-sa/se* Türk ve Azerbaycan dillerinde başındaki sözle birleşik yazıldığı halde Gagauz dilinde, genellikle, ayrı yazılır. Ama *-saydı/-seydi* yapısı, çoğunlukla bitişik yazılır. Bu yapı temelde karşılık gösteren bağlaç rolünde kullanılır.

Örnek: “Dünēnēcēn topçu Salam, bu kün agronom Salam. Dünēnēcēn sizi goruyurdum, bu kün *ise* bēslēmēliyēm” (M. C., İ. f., 166 sah.)

Köründüyü kimi, Şıhzaman yolun altını tutur, *Şahsēnēmsē* üstünēçıhrdı... (S. D., J. g., 7sah.)

Ihlamurun yanına geldiği zaman *ise* ağacın gölgesine oturup dinlenmek zorunda kaldı...(E. S., S. h., 32 sah.)

Üredüci orta yaşta / Başı sa ihtialı saçta (D. T., A. i., 44 sah.)

- Beli görersin, kendini *sēy* görmērsin? (S. K., Y., 16 sah.)

Sāt yedi buçuktu.

Şkolayasaydı hadi onbir buçukta gidecedi (D. T., N. A., G. d., 280 sah.)

Dādunun tüzden evi yerimiş. Babunun *saydı*, mercimektän, yeşermiş (G. f., 121 sah.)

s.70/1 *-sa/-se*, Türkmen ve Azerbaycan dillerinde ayrılma hal eki almış *-mak/-mek* isim fiiline veya bazı isimlere eklendiğinde Türkmen dilindeki *-a/-e* edatının anlamını karşılar.

Örnek: Yüz sēnēti pis *bilmäkdänsä*, bir sēnēti yahşı bilmäk yahşdır (h. s., 12 sah.)

Bu gēdēr *sözdänsä*, o partizanların yerini desēydi. Aslan üçün şaha gitmētli olardı (S. V., M.)

Fakat bunları bu kadar dar bir vakte *sıkıstırmaktansa*, hiç söylemediği tercih ediyordum (S. A., K. m. m., 126 sah.)

İnsanlar... bu zahmetli ise *tesebbüs etmektense* körler gibi rasgele dolasmayı ve ancak çapıştıkça birbirlerinin mevcudiyetinden haber olmayı tercih ediyorlar (S. A., K. m. m., 25 sah.)

s.70/2 Bu ek fiil veya onun kısalan şekli soru zamirleri ile kullanılınca, Azerbaycan dilinde *kim ise//kimsē, kimēsē, kiminsē, kimdirsē, kiminlēsē, nē ise//nēsē, nēye ise,nédēnsē, nē zamansa, haçansa, harasa,hardasa, hardansa* v.b. Türk dilinde *kimse, ne ise//neyse, nedense, neredeyse//nerdeyse, nasılsa* v.b., , Gagauz dilinde *kimsē//kimsey, kimi sē, kiminnēn sē, ne sē//nesē, neyē sē, nēni sa, nēydaysa, nedēnsa, neylēn sē, naşi sē, nasılsa, ne için sē//ne içinsē//neçinsē, neredaysē, nezaman sa// nezamansa* v.b. *ya da kimseydi, nesitydi, naşiseydi, neçinseydi, neredēseydi, neredēnsaydı* v.b. şekillerde vurguyu üzerine almayıp, belgisiz zamirlere yakın bir anlamda kullanılırlar.

Örnek: Yohsa sizē *haradansa, kimsä, nä isä* demeli idi? (M. G., M. g., 50 sah.)

...yolunu kēsēn adamların *nä zamansa* gacıp getdiklērini körür (M. h., ē.,VII, 10 sah.)

...babam, *nedense* beni okutmak sevdasına düsmüstü (S. A., K. m. m., 40 sah.)

Evleneli *neredeysel*e yıl oluyor (A. N., O. a., 69 sah.)

Yorulmuştu o bu sıralardan, armatada izmetçiliklän. *Ne sä* ona yetişmezdi (S. K., Y., 70 sah.)

- Orada *kimse* durër, Pidoş bati (S. K., Y., 4 sah.)

Urā! Gol!'"- ansızdan *kimseydi* bārdı da uşakların bölün içinä atladı Peti, tolu elindä tutup (S. K., Y., 98 sah.)

Çıktıynan haydut verer kariya *neredänsaydı* kuyudan bir torba altın (G. f., 158 sah.)

s.71/1 kimse sözü, bu dillerde son heceye vurgu alıp, belgisiz zamir olarak kullanılabilir. Bazen bu kelime arkasına çekim eklerini de alabilir.

Örnek: Aslan mēşēdēn çıhib étrafa nēzēr saldı. *Kimsē* yoh idi (S. V., M. ş., 45 sah.)

Yenē kontora kēldi vē yēnē *kimsäni* tanmadı(S. D., Y. g., 37 sah.)

İçerde *kimseler* yoktu (S. A., K. m. m., 80 sah.)

Kimseyä lāzım dīlsin (D. T., N. A., G. d., 218 sah.)

Kimsey da ona bişeycik vermezmiş... (G. f., 125 sah.)

s.71/2 Bu tür örneklerde Türk dilinde *hiç* sözü de kullanılabilir.

Örnek: Simdi *hiç kimse* kendini tutamıyor (A. N., O. a., 46 sah.)

3.6.3 Diymek Fiili: Bu fiil Türkmen dilinde şart kipinde ve genellikle, 2. şahısta kullanılarak, kendi anlamından başka aşağıdaki şu manaları da karşılar.

1)- Konuşma dilinde *nēme*, *üçin*, sebēbi gibi sözler ile birlikte sebep gösteren bağlama edatı görevinde olabilir.

Örnek: Kolhozımız meni garıplıkdan gutardı. Şonuñ üçin men övünüp bilcek, şonuñ üçin köne çarığıma bakcak dēl, maña tēzesi gerek. *Nāme üçin diyseñ*, tapyarın. Maña indi bu gara öyüñ nēmē gereği bar? (N. S., S. è., 81 sah.)

Olcamı özümüz alarıs. *Näme için diyseñ*, biz urşa ilki bilen girmeli (B. S., B., 51 sah.)

Bu ota bular seyrek gelirdiler. *Sebäbi diyseñ*, ol otluk obadan ép-ésli daşdı (A. D., S. è., 277 sah.)

s.71/2 Yukarıdaki ilk örnekte, *näme için diyseñ* söz öbeği *çünki*, *sebäbi* gibi sebep gösteren bağlama edatları ile eşanlamlıdır; üçüncü örnekte *diyseñ* sözünün kullanılması gösterilen sebebi iyice belirtmek için kullanılıyor olsa gerek. Bu söz öbeği aslında şartlı birleşik cümlelerden ortaya çıkmıştır, diyebiliriz.

2)- *diyseñ* sözü sıfatları pekiştiren, yani çokluk derecesini oluşturan *örën*, *cuda* sözlerinin sözlük anlamlarını verebilir.

Örnek: Ol köneden- tēzeden gurruñ bermēge *diyseñ çeler* adamdı (H. I., P., 61 sah.)

Men omı komsomol vagtından bēri tanayarın. *Diyseñ tutan' erlidir* (H. I., P., 114 sah.)

- Leninmi?- diyip, yaşılı sözüne azacık yingı bedri-Ol *diyseñ sada adamdı* ("P", 1955, No 11, 6 sah.

3)- *diyseñ* sözünün önünden ve arkasından bir söz tekrarlanıp kullanılınca, tekrarlanan sözün anlamı pekiştirilir ve böylece, kendisinden söz edilen kişinin üstünlüğünü gösterir.

Örnek: Nehili ēgirt adam! Tuys *hudocnik bilseñ hudocnik...*("S. T. a.", 1953, No 5, 7 sah.)

- Al munuñ adını bilip goyuşlarını, *galpaklı diyseñ galpaklı*, saçgazını hem sırmandırlar (H. I., P., 67 sah.)

- Al munuñ kērine ökdediğini! *Artist diyseñ artist-dä!*

s.72/1 Bu gibi durumlarda *diyseñ* sözü *tuys*, *kakiki*, *örën*, *dovı* gibi sözlerin anlamını karşılamaya yardım eder. Bu tür anlamları karşılamakta, yukarıdaki sözlerin

iki kez tekrarlanmasının da büyük rolü vardır. Eğer *diyseñ* sözünün yerine, kullanılmasına göre *tuys*, *kakiki*, *örên*, *dovı* gibi sözlerin birini kullanacak olursak, tekrarlanan sözlerin birini çıkarırız.

s.72/2 Ayrıca herhangi bir kelime *diyseñ* sözünün başına ve sonuna getirilerek yukarıdaki yapıda kullanıldığında, *-a/-e* edatının manasına yakın bir anlam kazanır.

Örnek: Akmēmmet, *öñ diyseñ öñ* ot èkmek babatında agzınıza geleninizi yazıp, başımıza bela getirdiniz, indem güyzlük bugday èkmeli erler hakkında öz pan kellēnize gelenini yazıp iberipsiñiz...(A. G., K. è., 89 sah.)

s.72/3 Bu örnekte *öñ diyseñ öñ* yerine *öñe öñ* veya *öñ-e* kullanılsa da cümlenin anlamı değişmez.

4)- *diyseñ* sözü *-de* edatı veya *hem* sözünün kısalan şekli (*em*) ile birlikte kullanılınca konuşmacının fikrine inanmazlığı; karşılıklı, tahmin etmeyi bildiren cümlelerin baş tarafına gelince de *emma* bağlama edatına yakın bir anlam verir.

Örnek: -Gören yamanlığımızı bolmasa, has govı, yöne meniñ fikirimce, şol adam sap yürekli dēl, şüheli ve galp adam bolsa gerk – diydi.

Övez öz inanışça:

- Hay, *diyseñem*, hoş geldi, özüne èt etmedik bir adam onı seniñ yanında yamandan bolsa gerek?- diydi (A. G., K. è., 84-85 sah.)

- Gurruñ seniñ hakkıñda dēl, gurruñ meniñ hakkımda baryar.

...- Hay, *diyseñem*, guruñ meniñ hakkımda bolan bolsa gerek...(A. G., K. è., 111 sah.)

- Meniñ yadacak gümanım yok, sen işiñ bolsa başlaber...

- *Diyseñem*, sen gatı yadadıñ...(A. G, K. è., 479-480 sah.)

5)- *diyse* sözü 2. tekil şahıs iyelikle, seyrek olarak da diğer şahıslarda ve *nêçe* sözü ile birlikte kullanıldığında bir nesnenin çokluğunu gösterip, *köp, örên, islendik mukdarda, islendikçe* gibi sözlere yakın bir anlamda kullanılır.

Örnek: Yene *nêçe diyseñ* kompleks beceriş yolları bar ahırın (G. M., G. S., K.g., 66 sah.)

- Hava, indi oña *nêçe diyse* harcam bolcak (A. D., S.ê., 336 sah.)
- Biziñ kolhozımızda köp hâsil beryên yerler *nêçe diyseñ* bar.

s.73/1 Bu örneklerdeki *diyseñem* sözü aslında karşılık bildiren birleşik cümlenin yüklemine oluştursa da günümüzde onun karşılık anlamını git gide kaybettiğini görmekteyiz.

6)- *diyse(ñ)* sözü Türkmen Klasik Edebiyatı'nda ve Halk Edebiyatında, benzetme, karşılaştırma anlatmakta faydalanıp, *dek, dey* yalı sözlere yakın bir anlamda kullanılır.

Örnek: Bu tördisi biri-birinden ovadan êrdi: Ay *diyseñ-* agzı bar, gün *diyseñ-* gözi bar (M., Z.- T., 62 sah.)

İbni-Salamın gözi Leyliniñ yüzüne düşdi. Görse: Ay *diyse-* agzı bari gün *diyse-* gözi bar (N. A., L.- M., 58 sah.)

Karşılaştırın: *Sen gel diyseñ, biz hökman bararıs.*

s.73/2 Bu örnekler herhangi bir şart öne sürülmeyip sadece kendisinden bahsedilen kızın (ya da kızların) çok güzel olduğu ön plana çıkarılmıştır.

s.74/1 Yukarıdaki anlamlardan başka *diymek* fiili, emir kipinin olumsuzu ile şart kipinin olumlu şekillerinin 1. tekil şahıslarında kullanıldığında, kalıplaşmış söz öbeği halini alıp *umumen* sözüne yakın bir anlam ifade eder. Bu durumda bu söz öbeği, giriş sözü rolünü üstlenerek cümlede öfkelenmek, pişman olmak gibi duyguları karşılar.

3.6.4 *Diyeşň Fiili*: Bu fiil Türkmen dilinde, genellikle, şart kipinin tekrarlanan olumlu ve olumsuz şekillerinde kullanıldığında (*aytsaň-aytmasaň*) karşılık bildiren birleşik cümlenin yüklemi olma özelliğini kaybedip, giriş sözü şeklini alır ve doğrudan *hem* giriş sözüne yakın bir anlamda kullanılır. Bu anlam kendisinden bahsedilen bir kişi hakkında konuşmacının tasdikleme şeklinde bir söz söylediği de ortaya çıkar.

Örnek:

- Êlhepus, bendēniň bokurdağı giň eken-ov!
- *Aytsaň-aytmasaň*, êdil Gotur sövdagēriň sarayına bar ayt! (B. K. A. ė.I, 249 sah.)
- Umsagul ėce, iğeri örēn ıssı. Telēriň aşagina ııkaysak nēderkē?

Mamaniň sözi Umsaguluň yüreginden turdı

Aytsaň-aytmasaň, iėeri petiştirēk yalı, ııksat ııkayalı (B. K., A. ė., I, 138 sah.)

- Yadiňda barmı, ıozha-ıozuň öňki gicesi men seniň yanına inha şu yigit bilen barıpdım.
- *Aytsaň-aytsaň*, keşbi biraz (B. K., A. ė.,II, 109 sah.)

3.6.5 *Görmek, Seretmek Fiilleri*: Türkmen dilinde bu fiiller, sonlarına şart eki, başlarına da *bir* sözünü alarak cümlenin ortak unsurları veya sıra cümlelerin arasında *bir görseň... bir görseň, bir seretseň* şeklinde tekrarlanarak kullanılınca, vakit yönünden sıralama gösteren bağlaç görevi yaparlar.¹³⁵

s.75/I görseň sözü *haçaň* soru zamiri ile birlikte *haçaň görseň* şeklinde kullanılarak, *midama, ėlmidama, hemişe, hemme vagt* gibi sözlere yakın bir anlam ifade ederler.

Örnek: -Şol ikisiniň *haçan görseň* atları gara tagtaniň yüzünde ėkilen yalı-la (A. D., S. ė., 222 sah.)

¹³⁵ *Hıdrov M. N.* Türkmen Dilindeki Bağlaçlar. – 14 – 15 s.; *Anmanurov A.* Voprosı sintaksisa v plane pereboda s russkogo na Türkmenskiy yazık. – 84 s.

Gurban aga pakır “ dunk-dunk” edip, şol sokuda dēri dövedi, *haçan görseñ* yer delip duran yalı iranıp, şol agaciñ bir başına basıp durandır (A. G., P. h., 207 sah.)

3.6.6 Yatmak-Turmak, Oturmak-Turmak Fiilleri: Anlamlarına göre karşıtlık bildiren bu fiiller, Türkmen dilinde belli bir şahıs eki aldıktan sonra, *yatsa-tursa, otursa-tursa* gibi şekillerde tekrarlanınca *hemişe, hemme vagt, hiç vagt* gibi sözlere yakın bir anlam kazanırlar.

Örnek: Salar, gündizine Pökgeni edara tapmak kındır, ol bir görseñ ekerançılık meydanında aylanıp yöendir, bir görseñ bagbanlarıñ işlerine seredip yöendir, bir görseñ mallarıñ arasında aylanıp yöendir...(A. G., K. è.,434 sah.)

Kolhoz başlığı bolsa toyhana minberinde sancılarıñ arasında durmalıdı velin, ol bir yerde durup bilmēn, *bir görseñ* tomaşaçlarıñ arasında dur, ine *bir görseñ* hem semle-sırkınlarıñ arasındaki üşmeliñiñ içinde aylanıp yöryedi...(A. G., P. h., 200 sah.)

Bir görseñ-ä uzakdaki bolumden ya meydan tēliminden çıkyardı, bi görseñ öz kabinetinde adam barını kabul edip otırdı, *bir görseñem* oblastıñ, şēheriñ ya rayoniñ patiya aktiviniñ yıgnagında gürlēp durdı...(A. N., G., 81 sah.)

s.75/2 Örneklerde görüldüğü üzere, bu tekrarlanan sözler, yeni bir anlam kazandıklarında, onların arkalarından, çoğunlukla, anımsamak, düşünmek, hatırlamak gibi duyuları anlatan sözler (esasen fiiller) kullanılır.

s.75/3 Türkmen dilinde *seredip otursam (otursak)* gibi aslen yardımcı cümle olan; ama metne göre sonuç çıkarmayı anlatan giriş sözü görevinde olan şart kipindeki kelimelere de rastlanır.

Örnek: - Geplemēn otursam, mundan-da beterini taparın. *Seredil otursam*, sen geyim-ēşiği köpeltmēge hiç pikir bermeyērsiñ...(A. D., S. è., 28 sah.)

- Kakası, *seredil otursak*, biziñ almalı zadımız gatı köp (N. S., S. è., 62 sah.)

3.6.7 Gınanmak, Nedis Ağırmak Fiilleri: Bu kelimelerin hepsi Türkmen dilinde belli bir şahısta ve *-da/-de* edatı veya *hem* sözü ile kullanılınca, karşılık anlamlı, yardımcı cümlenin yüklemi olma fonksiyonunu yitirerek giriş sözü olurlar.

Örnek: *Nebimiz ağırda-da*, rayonıñ köp kolhozlarında klub yok (“ T.”, 1954, No 3, 6 sah.)

Yöne veli, *gınsak-da*, mugallımlarıñ kēbirinde şeyle sıpatıñ yoklugını bellemeli boylar (“ S. T.”, 1956, 7 fevral').

Bu kemçiligiñ dovam etmegine, ozalı bilen, kompozitorlar soyuzınıñ pravleniesi, *galıberse-de*, TSSR Sovet yazıcılar soyuzınıñ pravleniesi gunēkērdir (“S. T.”, 1956, I fevral')

Öz aydanı edilmese, onuñ ugı bolmazdı. *Galıberse-de*, ol dinparaz, urp- adatlara gereğinden artık hormat goyyan adamdı (B. S., S. è., 120 sah.)

s.76/1 Türkmen dilinde *gınanmak* fiili ile *nedis ağırmak* birleşik fiilinin sözlük anlamı birbirine yakın olduğu için, onlar giriş sözü olarak kullanılınca da, aynı anlamı taşırlar. Bununla birlikte, bu kelimeler karşılık anlamını tam olarak yitirmişlerdir, diyemeyiz; çünkü sonraki cümle ile birlikte belli derecede karşılık anlamını taşımaya yardım ederler. Ama *galıbernek* sözü bu örneklerde sözlük anlamını yitirmiştir ve *galıberse-de* şeklinde şahıs eki almaksızın *ikinciden* giriş sözü ile eş anlamlı kullanılıp gerçek bir giriş sözü olmuştur. *gınsak-da*, *nebsimiz ağırda-da*, *galıberse-de* kelimelerinin giriş sözü görevinde kullanılışı Sovyet Dönemi'nin ürünü olup, Rus dilinden yapılan tercümlerin etkisiyle okuşmuştur.

s.76/2 Yukarıda ele alınan sözler (bolmak, imek, diymek, aytmak, görmek, seretmek, yatmak-turmak, oturmak-turmak, gınanmak, nebis ağırmak, galıbermek) şart ekini aldıklarında bir yandan metne, cümlenin veya söz öbeğinin tür özelliklerine bağlı

olarak şart anlamını kaybedip yeni bir anlam kazansalar da diğer taraftan gerçek fiil fonksiyonlarını ve özelliklerini de yitirmezler; yani şart eki alan diğer fiiller, hangi fonksiyonu yerine getiriyorlarsa bunlar da dilde aynı fonksiyonları ifade ederler. Ayrıca diğer fiiller gibi şart ekinin sonuna şahıs eklerini alabilirler ve olumsuz çekime girebilirler. İşte bu bahsedilen faktörlerden görüldüğü üzere, bazı fiillerin şart anlamını yitirip başka bir anlam kazanmalarına karşılık bazılarında ise şart anlamı korunur. Yani onlar tam anlamıyla yeni bir kelime oluşturmuş sayılmazlar.

s.771 Günümüz Oğuz dillerinde (bazı başka Türkî dillerde) şart ekini alan az sayıdaki sözlerin fiil olma özelliğini tamamen yitirerek sadece yeni anlamlı bir kelime haline geldiğini de görürüz. Bu tür sözlerin bazılarının bünyesinde fiilin şart kipinin varlığını kanıtlamak zor olmasa da, bazıları hakkında sadece tahmin yürütmekle sınırlı kalıyoruz. Bu gruba Türkmen dilindeki *yogsa(m)*, *éyse(m)*; Türk dilindeki *yoksa kimse*; Azerbaycan dilindeki *yohsa*, *kimse*; Gagauz dilindeki *kimsey*, *ost*, *osaydı//osaydı* sözlerini dâhil edebiliriz. Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde kullanılan *kimse* ayrıca diğer bazı Türkî dillerde (Özbek, Karakalpak, Tatar ve diğerleri) kullanılan *nésre* sözlerine Türkmen Klasik Edebiyatı'nda ve Türkmen dilinin bazı dialektlerinde de rastlarız.

Klasik Edebiyat'tan örnekler:

Kimseler bukulup, *kimse* at uşlar (M. g., S. g., 43 sah.)

Begzadalar bende bolar/ Golunda *närse* bar bolsa (M. g., S. g., 16 sah.)

Kimsäge tot-bayram, *himsäge* zulüm (K., S. è., 10 sah.)

Sen bir *närse* ber, ben kepperileri azat édeyin (N. A., L.- M., 41 sah.)

Çovdur dialektinden örnekler:

Kimse amanı göregaydım diyse, ışanma.

Meniň yitirigimin hiç *kimse* bilmeydir

Égey, bir *närse* bişiredirsini?

Dım karaňkı, bi *närse-de* görünmidür.

Ol maňa hiçbir *närse* bermeydir¹³⁶

s.78/ I N. A. Baskakov *kimse*, *nesre* kelimelerinin yapısından bahsederken, şöyle der:” Şart eki *-sa/-se* ve ek fiil eki *e-(<ir-er-)* birleşmesiyle oluşan *kimse* kelimesi belirsizlik ve olumsuzluk anlamlarını taşımaktadırlar. *nerse* (<ne irse) kelimesinin de oluşumu ve görevi aynıdır. Çağdaş Karakalpak dilinde bu kelime *bir şey, şey, nesne* anlamındadır.¹³⁷,”

s.78/2 Elbette *kimse*, *nesre* kelimelerinin anlamından günümüzde, fiillik alâmeti ve şart manası kesinlikle hissedilmez. Ama Baskakov’un *kim ise >kimse>kimsê* [ilk ikisinde belgisiz zamir anlamında; sonuncusunda ise yokluk zamiri] görünüşünü, Türkmen dilindeki *yogsa* sözünün kökeni ve anlamları belli derecede doğrulamaktadır.

s.78/3 *yogsa* sözü Türk dilinde *yoksa*< *yok-sa*;¹³⁸ Türkmen dilinin Çovdır dialektinde *yoksa*¹³⁹; Azerbaycan dilinde *yohsa*¹⁴⁰ şeklinde kullanılır. Bu örnekler *yogsa* sözünün birinci kısmını oluşturan sözün (*yog-*) aslında *yok*’tan ortaya çıktığını gösterir. İkinci kısmı ise Türkmen Klasik Edebiyatı’nda ve bazı günümüz Türkî dillerinde görülen *i(r)mek//ê(r)mek* ek fiilinin şartından (*ise<irse,êse<êrse...*) kısalan şeklidir. Böyle oluşu, şart kipindeki *-se* ya da *-sê* şekline kadar kısalıp, baş tarafına

¹³⁶ *Maşadov H. A.* Çovdurskiy dialekt Türkmenskogo yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 30 - 32.

¹³⁷ *Baskakov N. A.* K voprosu o proishodnenii uslovnoy formi na *-sa/-se* v tyurkskiy yazıkah//Akademiki V. A. Gordlevskomu k yego semidesyatipyatiletiyu. Sbornik statey. – S. 39 – 40. Bu hakda yene-de bak: *Baskakov N. A.* Karakalpak Edebiyatı. – T. 2. Fonetik ve Morfolojik. – Ç. 1. – 325 s.; *Karimova A. M.* Pridatoçnie predloceiya v tatarskom yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 55 ve başgalar.

¹³⁸ *Kononov A. N.* Grammatika sovremennogo türetskogo literatürnogo yazıka. – S. 359.

¹³⁹ *Maşakov H. A.* Dovdurskiy dialekt Türkmenskogo yazıka: Dis. ... kand. filol. nauk. – S. 92.

¹⁴⁰ Azerbaycan Dilinin Grameri. 1 nissê. Morfoloji. – 280 – 281 s.

gelen sözün kalın veya ince sesli ile sona erişine göre, *-sa/-se (-sê)* biçimlerinde kullanıldığı bazı Türkî dillerin materyallerinde yer alışından anlaşılmaktadır.¹⁴¹

s.79/1 Gagauz dilindeki belirsizliği gösteren *osa* ağlacının ortaya çıkışını L. A. Pokrovskoya, bizim fikrimizce, doğru ifade etmiştir. *osa (o+sa <ise)*¹⁴² Ama bu anlamda kullanılan *osaydu//osıyı* bağlacının kökenini yazarın *osaydu//osıydı (<o ise da)*¹⁴³ şeklindeki izahında, son kısmın *dı* değil de *da* şeklinde gösterimesi pek yerinde bir görüş olmasa gerek. Çünkü *-saydu/-seydi* eki günümüz Gagauz dilinde *-sa/-sê* ile eşanlı kullanılsa da aslında *-sa/-sê* ile *idi* ek fiilinin birleşmesinden meydana gelen karmaşık bir yapıdır.

s.79/2 Bizce, Türkmen dilinde kullanılan *éyse* sözü de aslında *ol* işaret zamirinden ve *hil(e)* sözünden meydana (*ol hile>o>hile>öyle éyle) éyl*) kelimesinin kısalan şekli olan *éy*¹⁴⁴ ve *i(r)mek//é(r)mek* ek fiilinin şart eki almış şeklinden (*éy+ise>éyse*) teşkil edilmiş olmalıdır.

s.79/3 Bu *yogsa*, *éyse* sözlerinin özellikle *yogsa* sözünün bazı anlamları da onların bünyesinde şart kipinin varlığını kabul etmemize belli derecede imkan vermektedir.¹⁴⁵

s.79/4 *yogsa*, *éyse* sözleri günümüz Türkmen dilinde *yogsam*, *éysem* şeklinde de kullanılır. Dış görünüşünden bu *m* sesi, iyelik 1. tekil şahsa benzer. Ama bunun diğer şahıslarda kullanılmaması (*yogsañ*, *yogsak*, *yogsañız*, *yogsalar*, *éyseñ*, *éysek*, *éyseñiz*, *éyseler* denilmez.) bu *m* sesinin aslında iyelik eki olduğunu kabul etmemize engel teşkil

¹⁴¹ Kononov A. N. Grammatika sovremennogo türetskogo literatürnogo yazıka. S. 249 – 250, 357, 392 – 530; Şonnuñki. Grammatika sovremmogo üzbezkogo literatürnogo yazıka. – S. 204, 328; Azərbaycan Dilinin Grameri, 1 nissê. Morfoloji. – 209, 273 – 274, 287 – 288 s. ; Pokrovskaya L. A. Grammatika gagauzskogo yazıka. Fonetik ve Morfolojik. - S. 159, 220 – 224, 278 – 279 ve başgalar.

¹⁴² Pokrovskaya L. A. Gagauz Edebiyatının Grameri. Fonetik ve Morfolojik. S. 278.

¹⁴³ O yerde. – 280 s.

¹⁴⁴ Türkmen dilinde *Men oña éysem diydim. Ol hem maña beyle diydi* gibi cümlelerde hêzir hem éyle, beyle kelimelerinin kısalarak, éy, bey şeklindeki kullanılışı da vardır.

¹⁴⁵ Bu sözlerin kullanılışı ve manaları incelendiğinde, bu tür özellikleri gösterilmiştir..

eder. Anlaşılacağı üzere, biz, özellikle bu *m* sesinin *hem* sözünden ortaya çıktığını; yani onun kısalan bir şekli olduğunu söyleyebilirdik.¹⁴⁶ Ama bunun *yogsamam//yogsam hem, éysemem//éysem hem* şeklinde kullanılabildiği ve *yogsam, éysem* sözlerinde sondaki ünlünün uzun olarak söylenmemesi ise (*yogsa: m, éysé:m* denilmez.) bu tahminimiz karşısında duran faktörlerdir. İşte bu sebepten dolayı, gelecekte bu meselenin araştırılarak kesin bir sonuca bağlanması gerekmektedir.

s.79/5 *yogsa* (Azerbaycan dilinde *yohsa*; Türkçede *yoksa*) sözü esasen şu aşağıdaki anlamlarda ve fonksiyonlarda kullanılır:

1)- Türkmen, Türk ve Azerbaycan dillerinde, çoğunlukla, karşılık gösteren bağlaç anlamında kullanılır.

Örnek: Men diydim birnêçe pendî nesihat/Bileñ nesihatdır, yogsa pecihat (M. g., S. g., 127 sah.)

-Yahşı oldu elê sên keldin, yohsa sêhêrdê- biri kundê idarêyê, yanına kêlêcêkdîm (Ê h.,T. k., 20 sah.)

Birisi sana daha “ Hava...”der demez, hemen ordan kaç, *Yohsa* benim gibi basın belâ girer (A. N., O. a., 47 sah.)

...beni *tanımadığınızı* söylemedim, dedi *Yohsa* size çok gülerlerdi (S. A., K. m. m., 65 sah.)

s.80/1 Türkmen dilinde bağlaç olan *yogsa(m)* sözü arkasın *-da* veya *hem* sözünü aldığı anda karşılık gösteren bağlaç anlamını yitirmez. Buna göre de onları birbirinin yerine kullanabiliriz.

Örnek: Galdırñ goluñızı, *yogsam -da* ine atdım! (A. D., S. ê., 146 sah.)

¹⁴⁶ Bak: *Hocaev B.* Hêzirki zaman Türkmen Dilinde kendi anlamlarından uzaklaşan şart kipindeki sözler ve söz düzümleri// TSSR IA-nın Dil ve Edebiyat İnstitüsünün Çalışmaları– 1965 – 1 goyb. – 62 – 63 s.

s.80/2 *yogsa(m)* sözü karşılık anlatan bağlaç görevinde bulunan *bolsa* sözü ile kullanıldığında, onun anlamı belli derecede güçlenir.

Örnek: -... Mazalı, sovet hökümetimiz boldı, oba doktorlar gelip durdı. *Yogsam bolsa* onuñ gözi şullı bolup, okuva, Gızıl Goşuna göterilcek gumanı yok ékeni (N. S., S. é., 84 sah.)

s.80/3 *yogsam* sözü Türkmen dilinde bağlaç görevinde kullanıldığında, karşılık gösteren bağlaç fonksiyonunda bulunan *bolmasa* sözü ile aynı anlamı taşır.

2)- Bu sözler, Türk ve Azerbaycan dillerinde soru kelimelerinde, çoğunlukla, belirsizlik gösteren bağlaç anlamında kullanılır.

Örnek: Biz buraya işlēmēgē kēlmişik *yohsa* savaşmaga? (S. D. Y. g., 18 sah.)

-Nē olub bayram dayıma? *Yohsa* başına bir bla klib? (M. h., VII, 22 sah.)

-Sen deli misin, *yohsa* dua mı okuyacaksın, bir sey yap da, biraz basım dinlensin! (N. H., F., 9 sah.)

Uyku muskası mı yapacaksın, *yohsa* dua mı okuyacaksın, bir sey yap da, biraz basım dinlensin! (N. H., F., 9 sah.)

3)- *yogsam* sözü Türkmen dilinde *-da* edatı veya *hem* (kısalan şekilde de) sözü ile birlikte giriş sözü olarak kullanılıp, bir şeyi aniden hatıra getirmeyi, şaşırmayı v.b.ifadeleri göstermeye yardım eder.

Örnek: *-Yogsa-da*, başlık, siziñ kolhazıñızda, takmınan, nēçe maşın bar? (“S. T.”, 1970, 24 fevral’.)

-A gız, Umsagül, sen, *yogsamam*, herbapsıñ-da!(B. K., A. é., II, 136 sah.)

-*Yogsamam*, Artık, Ayna saña garaşıp oturandır...(B. K., A. é., 31 sah.)

-Ol nēme üçin bizi çağırıp, hat yazıp duryar-a, *yogsam-da*? (N. S., S. é., 49 sah.)

4)- *yogsa(m)* sözü yukarıdaki şekillerde veya *nēme* soru zamiri ile birlikte cümlelerin, çoğunlukla, önüne gelip, cevap sözü olarak kullanılır ve *ēlbette* sözünün anlamına yakın bir mana verebilir.

Örnek: -*Düzelmese*, düzelmēn geçin, meniñ-ē boşlum şu, islemeseñ, govısını taparsıñ-da..

-*Yogsam* hem govusını taparın (A. D., S. è., 113 sah.)

-*Yogsamam* biziñ elimizden çıkañ érbedi bolmaz! (A. D., S. è., 107 sah.)

-... Ya başlık iş berenok diyip öyke-kine édip yörmün?

-*Yogsam nēme?* (A. D., S. è., 141 sah.)

-*Ëysem* sen guma goyun çıkarmaktan gorkun yören ékeniñ-ov?

-*Yogsam nēme?*(A. D., S. è., 134 sah.)

s.81/1 Günümüz Türkmen dilinde *éyse(m)* sözü, aslında şu aşağıdaki anlamlarda ve fonksiyonlarda kullanılır:

1)- Genellikle, *éysem* sözü bir fikirden sonuç çıkarıldığında kullanılır ve aslında giriş sözü görevi yapar.

Örnek:

Onda siziñ üstüñize sekiz möcek çozupdır, şonuñam üçüsi sıypdır, bizdenem biri sıypdı, éysem indi dört möcek galıpdır...(A. G., K. è., 185 sah.)-*Ëysem*, kakası onı aldapdır-da...(A. G., K. è., 20 sah.)

-*Ëysem*, seniñ gitcegiñ çınıñ-ov (A. G., K. è., 475 sah.)

s.81/2 Bu örneklerde *éysem* sözü, giriş sözü olan *diymek* kelimesiyle eşanlamlıdır.

2)- *éysem* sözünün kullanıldığı cümledeki fikir, onun başında yer alan cümledeki fikirle metne göre şart anlamıyla bağlantılı olabilir. Yani *éyse(m)* sözünde, belli

derecede *éyle bolsa//şeyle bolsa* gib şartlı yardımcı cümlelerin anlamı hissedilir. Bu ise, *éyle* sözünün aslen *éyle* sözü ile şart eki almış ek fiilden (*ise<irse*) oluştuğu hususundaki görüşün doğruluğunu ortaya koyar.

-Arçın han, men size gıgırmandım.

-Éysem, kime gıgırmandım? (B. K., A. ē., I, 265 sah.)

Sañā (suv- B. H.) pesliğinde yetmese, maña mesliğinde-de yetenok

Éysem, bu suva kim éyelik édyer? (B. K., A. ē., I, 8 sah.)

Éysem, bu işiñ geñemini sen ber, eññe han (G., 97 sah.)

3)- *éyse(m)* sözü *gaytam*, *tersine* gibi sözlerin anlamına yakın bir şekilde kullanılır.

Örnek: Emma bu güyçün özi urşun ve veyrançılıklarıñ hizmetinde dēl-de, *éysem* döredicilikli guruluşınıñ hem-de halklarıñ arasındaki dostluğuñ hizmetinde, parahatçılığınıñ hizmetinde duryar (“S. T.”, 1956, 3 fevral’).

Bütün dünyēde parahatçılığı yola goymak için sözlerin dēl-de, *éysem* işleriñ ēhmieti bar diyip, Siz öz hatıñızda adalatlı belleyērsiñiz (“S. T.”, 1956, 5 fevral’).

s.82/1 *éysem* sözü yukarıdaki gibi anlamları karşıladığında, onun arkasından bağlaç fonksiyonundaki *bolsa* sözü de gelebilir.

Örnek: -Nēme, nēme? “Şirin öyümüze yok” diydiñmi? *Éysem bolsa* ol öyüñizde bolman, bu yere okuva-da gelmēn, dağı nirē gitdi? (N. S., S. ē., 26 sah.)

-*Éysem bolsa*, Şirin özüniñ çıkarılmagına ve okuvını taşlanına gınanıpdır-da? (N. S., S. ē., 27 sah.)

Éysem bolsa, şeyle meselēni yalñışsız çözmek hem iñ talantlı serkerdeleriñ ukıvına mahsus dēlmikē? (H. D., I., III., 299-300 sah.)

s.82/2 -da/-de edatı veya *hem* sözünün kısaltılmış şekli olan *em*, *eysem* sözü ile birlikte kullanıldığında, *emma* bağlacının anlamını veren karşılık gösteren bağlaç görevi yapar.¹⁴⁷

Örnek: Aşır Artıgıñ gözleriniñ oynaklamayanını, onda bir inci alamayınıñ barını sızdı, *eysem-de bolsa*, oña ehmiyet bermēn, vēşilife saldı (B. K., A. ē., I, 7 sah.)

Çerkeziñ sözi Mele bayı govşatlı, *eysem-de bolsa*, birden yan vermegi ol yokuş görđi (B. K., A. ē., I, 23 sah.)

Onı yola salan, ugrada hem bolmadı. *Ëysem-de bolsa*, ol oña kemsinmedi.(B. K., A. ē., III, 40 sah.)

Meniñ, elbetde, akılım köp dēl, *eysem-de bolsa*, men hem akmaklar arasında durasım gelenok (B. K., G. A., 147 sah.)

s.83/1 Karşılaştırılan diğer dillerden farklı olarak, Gagauz dilinde *osa*, *osaydı//ostıydı* gibi şekillerde belirsizlik gösteren bağlaç kullanılır.¹⁴⁸ Soru cümlelerinde kullanılması ise bu bağlacın asıl özelliğidir.

Örnek: Bu taraflarda birimiz da bilmēr , sabā yaşaycak mı, *osa* gömaceklär mi? (S. K., Y., 6 sah.)

O kız mı *osa* patret- /Kimä deynidir kısmet?... (M. K., K., 89 sah.)

- Sölä Tudorka kaçtı mı *osaydı* pınâ mı atladı? (G. f., 206 sah.)

Ona sorasın, kendilinden mi geldi/ *Ostıydı* alla mı yolladı.(L. P., G., 280 sah.)

¹⁴⁷ Bu tür kullanılışı *M. N. Hıdırov* “ karşılık bildirmekle düşünceleri birleştiren bağlaçlar” diye atlandırmıştır. Bak *Hıdırov M. N. Türkmen Dilindeki Bağlaçlar*. – 18 s

¹⁴⁸ *Pokrovskaya L. A Gagauz Edebiyatının Grameri. Fonetik ve Morfolojik*. – S. 279 – 280; Şunuñki. *Sintaksis gagauzkogo yazıka v sravnitel’ nom osveşenii*. S. 69.

3.7. [ESERİN] SONUCU

Şart kipi Türkî dillerde en eski fiil kiplerinden biridir. Orhun -Yenisey Kitabeleri'nde *-sar/-ser* şeklinde sonuna iyelik eki almadan kullanılmaktaydı. Kipin *-sa/-se* şekline ise IX-XV. asırlara ait bazı kitabelerde rastlanmaktadır. Daha sonra XI. asırda, ekin *-sa/-se* şeklindeki kullanımını Kaşgarlı Mahmut'un eserlerinde de görmekteyiz. Günümüz Türkî dillerinin hepsinde şart kipi *-sa/-se* eki ile yapılırsa da her bir dilin kendine has özelliklerine göre, fonetik farklılıklar da görülmektedir. Yakut dilinde *-tar/-ter*, *-dar/-der*, *-lar/-ler*, *-nar/-ner*; Başgırt dilinde *-na/-ne*; Altay dilinde *-za/-ze* vb.

Şart eki, Türkmen dilinde *-sa/-se*, Azerbaycan dilinde *-sa/-sä*, Türk dilinde *-sa/-se*, Gagauz dilinde *-sa/-sä* ekleriyle yapılır. Eğer *-s* ünsüzünün Türkmen edebi dilinde asıl diş üzsüzü olduğunu hesap etmezsek, şart kipi Türk ve Türkmen dillerinde *-sa/-se*, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde *-sa/-se* eki ile yapılır. Kipin olumsuz şekli de temel fiilin sonuna *-ma/-me(mé)* eki getirilerek kullanılır.

Şart kipi, bünyesinde pek çok gramer anlamı barındırmasının yanında birçok sentaktik fonksiyonlara da sahiptir. Bunun için ekin anlattığı gramer manası ve bu kipi alan kelimenin sentaktik fonksiyonu metinle ilişkili olarak, cümle içinde ortaya çıkar. Şart kipinin asıl anlamı karşılaştırılan dillerin hepsinde şart anlatmaktan ibarettir. Bu ek genellikle, yardımcı cümlenin yüklemine katılır.

Türkmen dilinden farklı olarak, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde şart eki, fiil zamanlarına, bazı fiil kiplerine, isimlere gelerek de kullanılır. Bu tür kullanılıştta *-sa/-se* ekine vurgu yapılmaz. Çünkü fiil kiplerine ve isimlere gelen ek, aslında *imek* ek fiilinin kısalan şeklidir. Günümüzde Türkî dillerde ise ek fiilinin bütün varyantlarına rastlanılması bunu kanıtlar. Fiilin şart kipi fiil zamanlarına gelince, temel fiilde anlatılan

eylemin hangi zamana ait olduğunu açıkça göstermekten başka da o fiile şart anlamı verir, isimlere geldiğinde ise başka bir eylemin şartını anlatır.

İmek (ermek) ek fiili günümüz ve bazı Türkî dillerde (Türk, Azerbaycan, Özbek, Karakalpak ve diğerleri) kullanılıyor olsa da, günümüz Türkmen dilinde bu ek kullanılmaz ve onun işlevini çoğunlukla, *bolmak* yardımcı fiili yerine getirir. Buna göre de, günümüz Türkmen dilinde (seyrek de olsa Oğuz dillerinde) fiilin şart kipini almayan bazı fiil kiplerine (fiilin gereklilik, hayal kiplerine) sıfat fiil, zarf fiil ya da isimlere şart anlamı vermek için onların arkalarından *bolmak* fiili şart kipinde kullanılır. Böylelikle de dolaylı kip teşkil edilir.

Şart kipi bazı yardımcı cümlelerde, metinde, temel cümlenin yüklemine teşkil ettiğinde birleşik cümlenin içeriğine göre, şart ile birlikte, vakit, sebep, karşılaştırma, karşılık gibi anlamları veya ifadeleri karşılayabilir. Şart kipindeki fiilin sadece kendisi basit cümlenin yüklemi olduğunda genellikle, arzu anlatır. Ama bazı durumlarda arzu anlamının yanında metinde, cümlenin içeriğine göre, pişmanlık, övgü, istek gibi ifadeleri de karşılayabilir; lâkin Azerbaycan dilinde ekin arzu anlamına rastlanmaz. Buna göre de kip basit cümlenin yüklemi olduğunda çoğunlukla arzu anlatır.

Oğuz dillerinde fiilin şart kipinin arkasına *-di/-di* eki getirilip, farklı bir dilek-şart kipi teşkil edilir. Oğuz dillerinden farklı olarak, Azerbaycan dilinde bunun *-saydı/-seydi* eki *-sa idi (-se idi)* gibi bütün varyantları da kullanılır. Bu karışık fiil kipi Türkmen, Türk ve Azerbaycan dillerinde birleşik cümlelerde şart ve arzu anlamlarını birlikte karşılıyor olsa da, Gagauz dilinde sadece şart anlatır. Buna göre de, Oğuz dillerinden farklı olarak, Gagauz dilinde bu ek fiil zamanlarına ve isimlere gelerek de kullanılır. Basit cümlelerde şart-arzu kipi Oğuz dillerinin hepsinde arzu anlatır.

Şart kipinin cümledeki rolü çok büyüktür. Şart kipindeki fiil ile kurulan cümleler sınıflandırılırken, sadece yüklemnin kipine bakmak yeterli değildir. Bunun için bir cümlemin anlamını, söz dizimini, kullanıldığı metni, tonlamasını da göz önünde tutmamız gerekir. Oğuz dillerinde fiilin şart kipi ile genellikle, şart yardımcı, karşılık anlamlı, zaman yardımcı, yer yardımcı, ortak özneli, temel yüklemi zamirden oluşan, temel cümle öğeleri zamir tamlayıcı, zamir nesneli veya dolaylı tümleçli, miktar yardımcı, benzetme yardımcı, karşıtlık yardımcı bileşik cümleler kurulur. Yardımcı cümlelerin, şart-arzu, şart-pişmanlık, şart-zaman, şart-sebep, şart-karşılaştırma anlattıkları da olur. Birleşik cümlelerde sadece yardımcı cümle temel cümleye anlam yönünden bağlı değildir; ayrıca temel cümle de yardımcı cümleye sıkı sıkıya bağlıdır. Yardımcı temel cümlemin manasını anlatabileceği gibi temel cümle de yardımcı cümlemin manasını tam olarak karşılayabilir.

Oğuz dillerinde şart kipi ile giriş cümleleri ve giriş sözleri teşkil edilebilir. Giriş cümleleri öğelerinin olması veya şahıs eki almaları itibariyle giriş sözlerinden ayrılırlar. Yüklemi şart kipinde olan giriş cümleleri şart anlamlarını korurlarken, giriş cümleleri kendisinden sonra gelen cümle ile şartlı bileşik cümlelerde olduğu gibi bağlantılı olmazlar; yani giriş cümlesindeki şarta bağlı bir sonuç çıkarılmaz. Şart kipi ile kurulan giriş cümleleri de anlamlarına göre farklıdırlar. Şart eki almış kelimelerin birçoğu giriş cümlesi olurken; birçoğu da bileşik cümlelerdir. Şart kipindeki giriş sözler, tarihi gelişimi açısından, yardımcı cümle olmadan, giriş cümlesi ve daha sonra ise giriş sözü olmuşlardır, diyebiliriz.

Şart kipi alan filler basit cümlemin yüklemi ya da yüklemnin bir bileşini olduğunda, şart anlamını tamamen kaybedip, yeni bir anlam kazanırlar. Bu duruma Türkmen dilinde sıkça rastlanırken, Türk dilinde bazı şekillerine, Gagauz dilinde tek bir

şekline, Azerbaycan dilinde ise bu duruma hiç rastlanılmayarak, şart kipi ile kurulan basit cümlelerin tamamı şartlı bileşik cümle kurar.

Oğuz dillerindeki bazı fiiller, şart eki almış yüklem olma özelliğinden başka da tek başına ya da bazı sözler ile birlikte kendi anlamlarını kaybederek, yeni anlamlar kazanabilirler. Bu tür sözlerin arasına Türkmen dilinde şahıs ekli veya şahıs eksiz de kullanılabilen *bolsa bolmasa, diyse, aytsa-aytmasa, görse, seretse, yatsa-tursa, otursatursa, gınansak-da, nebsimiz agırsa-da galıberse- de* gibi sözler, Gagauz dilinde *olsa* sözü, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde *ise* ek fiili ve bu ekten kısalan *-sa/-se(ise)* girer. Bu eklerin bazıları şart anlamın kaybederek yeni bir anlam kazansa da, bazıları şart anlamı belli derecede korur; ama karşılaştırılan dillerde şart ekinin kullanıldığı bazı kelimelerin arasına Türkmen dilindeki *yogsa(m), kimsé*; Türk dilindeki *yoksa, kimse*; Gagauz dilindeki *kimsey, osa, osaydı* kelimeleri girer. Bu sözlerin hepsinde de vurgu ilk hecededir. Bunlar fiil olma özelliklerini tamamen kaybederler ve de başka bir kelime grubu oluştururlar.

4. TÜRKİYE TÜRKÇESİ'NDE ŞART KİPİ

Hikmet Dizdaroğlu, *Tümce Bilgisi*: Dilek cümlesi için bir dileği, isteği, özlemi açığa vuran; yüklemi dilek kipinde olan, dilek kipinin hikâye ve rivayet bileşik zamanlarına, istek kipine, istek kipinin hikâye ve rivayet zamanlarına; ilgili kiplerin koşul bileşik zamanına dayalı bir kiptir der.

Türleri:

1)-Dilekli dilek tümcesi: Bu tür dilek tümcesi, dilek kipiyle onun hikâye ve rivayet bileşik zamanlarından oluşur.

Yaz gelse bir, ilkyaz gelse!(Ataç)

2)-İstekli dilek tümcesi:

3)-Koşullu dilek tümcesi: Hayatta bir işe yararsan, kendi gayretimle bir mevki yapabilirsem...(Reşat Nuri Güntekin)

Dilek tümcesinin anlam özellikleri: Dilek tümceleri, istek dilek, özlem kavramları dışında, çeşitli anlam özelliklerini de gösterirler.

1)-Sevinç, mutluluk

2)-Üzüntü, kaygı: Ya umduğumu bulamazsam(Ahmet Cevat Emre)

3)-Kuşku, umutsuzluk: Ya gelmeyecek olursa!(Ahmet Rasim)

4)-Onaylama, razı olma: Buna razıyız, daha beter olmasa(Ahmet Cevat Emre)

5)-Başa kakma: Eğer bu makbule geçmiyorsa...(Reşat Nuri Güntekin)

6)-İlenme: Sevdiğim Allah'tan budur niyazım, pervaneler gibi nâra düşesin(Erzurumlu Emrah)

7)-Güçlülük, aşırılık: Hele çok hırslı olursa!(Burhan Felek)

8)-Küçümseme: Bugünkü talebinin neler olduğunu bilseniz!(Ercüment Ekrem Talu)

9)-Bilinmezlik: Bir bilseniz, işin esasının ne olduğundan haberiniz olsa...(Fahri Celâl Göktulga)

10)-Seçme, yeğleme: Adamına göre hangisi işine gelirse.(Muzaffer Hacı Hasanoğlu)

11)-Acınma: Ölüm, Azrail gibi bir şey olabilirdi; O felakete ağlayacak gözler olsaydı.(Fahri Celal Göktulga)

Hikmet Dizdaroğlu, yan tümcesi dilek ya da koşul kipinden oluşan tümceye koşul tümcesi denir. Ayrıca Dizdaroğlu bu konu hakkında şu ma'lumatları verir:

Koşulun nedenini bildiren yan tümceye başlama tümcesi, koşulun nedeninin sonucu olan temel tümceye de sonuç tümcesi ya da ceza tümcesi denir.

Koşullu yan tümce, öbür yan tümceler gibi temel tümceden önce gelir.

Anlam özellikleri:

1)-Deyim niteliğindeki kimi koşullu yan cümleler, tümceye direnme, güçlülük, olanaksızlık, aşırılık, azlık anlamları katar:

Kıyamet kopsa dediğinden vazgeçmez.(Ahmet Cevat Emre)

2)-Koşullu yan tümce, ne zaman, ne vakit belirteçleri ile birlikte kullanılırsa karşıtlık ilgisi kurar:

Ne vakit denize girseniz dalga çıkar.(Ahmet Cevat Emre)

3)-Yan tümceyle temel tümcenin arasındaki karşıtlığı bildirir:

Vur dedilerse öldür demediler ya.(Deyim)

4)-Var ve yok sözcüklerinin koşulu aynı cümlede bulunursa, bir şeye aşırı düşkünlük bildirir. Bu tür tümceler kesik tümce yapısındadır:

Varsa sinema yoksa sinema (Orhan Kemal)

5)-Koşullu yan tümce istek ve buyruk kipleriyle ikileme kurarsa, kesinlik ya da önemsizlik bildirir:

Ne kadar hızlı gidersem gideyim ona yetişemem.(Vecihe Hatipoğlu)

6)-Koşullu yan tümce, ikilem biçiminde kullanılırsa beğenme ya da kızgınlık bildirir:

Daha ne istiyorsun, güzellikse güzellik, zenginlikse zenginlik.

Prof. Dr. Muharrem Ergin, *Türk Dilbilgisi* kitabında şart ekleri için şunları söyler: Bu ek yalnız şekil ifade eden ektir. Tasarlama kiplerinden biri olan şart şeklini meydana getirir. Hareketin şart halinde tasarlandığını, şart olarak düşünüldüğünü anlatmak için fiil kök ve gövdelerine şart eki eklenir.

Şart ekli olan tipik bir tasarlama kipidir. Fiil şarta bağlandığı hiçbir hüküm ifade etmez; Hiçbir dilek, istek, temenni, zorlama anlatmaz. Yalnız isteksiz, dileksiz, mücerret bir tasarlama ifade eder. Bazen istek içinde kullanılır. Bu kullanımda şart değil temenni ifadesi bulunur.

al-sa-m	git-me-se-m
al-sa-n	git-me-se-n
al-sa	git-me-se
al-sa-k	git-me-se-k
al-sa-nız	git-me-se-niz
al-sa-lar	git-me-se-ler

Prof. Dr. Zeynep Korkmaz, *Türkiye Türkçesi Grameri'nde* ise şart kipi hususunda, *i-* ek fiiline *-se* şart ekinin getirilmesiyle oluşturulan şart kipinin çekiminin diğer kiplerden farksız olduğuna değinerek sözlerine şöyle devam eder:

teklik	çokluk
--------	--------

i-se-m>- sA-m	i-se-k>sA-k
i-se-n>-sA-n	i-se-niz>sA-nız
i-se>-sA	i-se-k>sA-lar

Basit ve birleşik zamanlı kiplerde olduğu gibi *er-* veya *i-* yardımcı fiilinin sA şart ekiyle birleşmiş *erse*, *ise* şekilleri de tarihi gelişme süreci içerisinde zamanla birleştikleri ad ve zamirler ile kaynaşıp kalıplaşarak ve şart işlevlerini de kaybederek birer ad, zarf ve bağlaca dönüşürler. Bunlar *nesne* (<*ne erse ne*), *kimse* (<*kim erse*), *ise*(<*er-se*), *nasılsa*, *her nasılsa*, *neyse* (<*ne ise< ne erse*), *neredeyse* (<*nere-de ise*), *oysa*(<*o i-se<ol erse*), *öyleyse* (*böyle i-se*),*yoksa* (<*yok er-se*), *varsa yoksa* (<*var i-se, yok i-se*) gibi gramer birimleridir.

Prof. Dr. Mustafa Özkan, Dr. Osman Esin, Dr. Hatice Tören, *Yüksek Öğretimde Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım* adlı kitapta, tasarlama kiplerinden şart kipinin çekimini aşağıdaki şekilde örneklendirir:

bilsem- bilsen-bilse-bilsek-bilseniz-bilseler

Ayrıca şart şekli ikinci şahıslarla hitap unsuru getirilerek de kullanılır: *gelsene!*

Çözümleme yapılırken önce yardımcı ve ana cümleler tespit edilir sonra her iki cümlenin ayrı ayrı cümle öğeleri bulunur. Yardımcı cümlenin ana cümleyi anlam bakımından hangi yönde tamamladığı dikkate alınmaz, ayrıca belirtilir. Yardımcı cümle ana cümleyi zarf fonksiyonu ile tamamlar.

İnsan sağ iken bilmezse, ölünce hiç bilmez.

Bu kitapta ek fiilin şartı: *isem-isen-ise-isek-iseñiz-iseler* şeklinde gösterilir. Bu kipin soru şekline pek rastlanılmaz.

Şartlı bileşik cümle: Şart ifadesine dayalı bir yardımcı cümle ile bir ana cümlenin oluşturduğu bir birleşik cümledir. Ana cümle bir fiil cümlesiye, yardımcı

cümle ana cümleyi çok defa zarf olarak, ana cümle bir isim cümlesiye yardımcı cümle ana cümleyi çok defa özne olarak tamamlar.

Okusa anlar.

Ne söylese doğrudur.

Tufan Demir *Türkçe Dilbilgisi'nde* 1-Koşul cümleleri:

1)-Eylemin gerçekleşmesini bir koşula bağlayan cümlelerdir:

Çobanın gücü olsa tekeden yağ çıkarır.

2)-Eylem kök ve gövdelerine-sa/-se getirilerek yapılır.

2- Dilek-koşul cümleleri:

Anlamı:

1)-Eylemin yapılması dileğini bildirir; bu durumda temel cümle kurar:

Biraz erken gelsem

2)-Bir eylemin yapılabilmesi için kendi bildirdiği eylemin yapılmasının koşul olduğunu bildirir: Bu durumda yan cümle kurar ve yan cümle yüklemi olur:

Birkaç gün çalışsa iş bitecek.

Dilek ve koşul anlamları iç içedir. Cümlede hangi anlamın öne çıktığı sözün gelişinden, söz edilen şeyden, ses ve söyleyiş tonundan belli olur. Ayrıca dilek koşul kipi koşul bildirdiğinde dilek anlamı kaybolur:

Bekleyenim olsa da razıyım kavuşmasam.(Necip Fazıl Kısakürek)

3)-Yinelenerek kullanırsa en çok anlamını verir:

Gitse gitse on kilometre gider.

4)-Aynı eylemin olumlu ve olumsuzu *de* bağlacı ile bağlanırsa, olumluluk ve olumsuzluğun eşitliği anlamı ortaya çıkar. Bu durumda şart anlamı ortadan kalkar:

Sınava girsen de girmesen de fark etmez.

5)-*de, bile* bağlaçlarıyla bağlanan bu kipteki sözcükler söz konusu eylemin geçersizliğini, bir işe yaramayacağını belirtir.

Ağlasa da sızlasa da bu iş olmaz.

6)-Sorulu kullanımda kararsızlık anlatılır:

Nasıl yapsam?

7)-Cümleye karşıtlık, ölçümleme anlamı katar.

8)-Bu kip buyuru kipi yerine kullanılır.

Haydar Ediskun, *Türk Dilbilgisi* kitabında.

Şart kipi,

A)-Anlamı: Eylemin yapılması dileğini bildirir:

Yarım kilogram üzüm alsanız.

Başka bir eylemin yapılması için kendi eylemi şart olur:

Mektup yazsa cevap verirdim.

Dilek-şart kipi şart bildirdiği zaman dilek anlamı kaybolur.

B)-Yapılışı: Fiil kök ve gövdelerine ünlü uyumuna göre, *-se* ulanarak yapılır.(gelse) Dilek-şart kipi 2.tip kişi ekini alır.

C)-Çekimi: Olumlu biçimi(*dursan*), olumsuz biçimi(*durmasam*), olumlu soru biçimi(*dursam mı*), olumsuz soru biçimi(*durmasam mı*)?

Ç)-Özel kullanılışı: Kipin yinelenmiş biçimi oranlama bildirir:

Bu takım yese yese bir gol yer.

Eylemin olumlu ve olumsuz biçimi *de* bağlacıyla birlikte kullanıldığında eşitlik ilgisinin güçlendiği görülür:

Ali gitse de gitmese de...

D)-Eski yapılışı ve kullanılışı: Eski Türkçe'deki biçimi *-sar/ -ser*'dir:

Üze Teñri basmasar.

Anadolu Türkçesinde ise bu eki -r'nin düşmesiyle -se biçiminde görmekteyiz.

Şartlı birleşik cümleler: Yan cümleciği kendinden sonraki cümleciğin şartı, sebebi, tahmini olan birleşik cümlelere şart birleşik cümlesi denir. Şart, tahmin, sebep bildiren cümleciğe başlama ya da şart cümleciği; şart sebep ya da tahminin sonucu olan cümleciğe de ceza ya da sonuç cümleciği adı verilir:

İsterse oğlu da olurum.

Şart birleşik cümleleri, dilimizin en eski cümle tiplerindedir:

Kültigin yok erse kop ölteci ertimiz.(Orhun Kitabeleri)

Şart cümleciğindeki şart ya objektif ya da subjektif olabilir.

a)-Söz söyleyen kimse, objektif şart cümleciğinde tarafsız:

Ayak gitmese el gitmez.

b)-Söz söyleyen kimse, subjektif şart cümleciğinde taraflıdır. Yani sonucu tümüyle subjektif bir şarta bağlar:

Cihat'ı görürsen selamımı söyleyiver.

Şartlı birleşik cümlelerde:

a)-Asıl söylenmek istenen düşünce ya da duyguyu yüklenmişse, sonuç cümleciği söylenmeyebilir:

Şu hizmetçi biraz eline çabuk olsa.

b)-Şart cümleciği soru sezdiriyorsa sonuç cümleciği söylenmeyebilir:

Bana bak seni bir yakalarsam...

Şart cümlecikleri özne ve nesne olabilirler:

a)-Ne yapsam para etmez.

b)-Ne isterse yiyebilir.

Dilimizde şart cümlecığı biçiminde kalıp sözler çoktur. Bunlar türlü anlamlar ve görevlerle şart birleşik cümlelere ya ara söz ya da bir bağlaç olarak girerler:

- a)- dedikse
- b)- hiç olmazsa
- c)- nedense ya da her nedense
- ç)- nasılsa, her nasılsa
- d)- ne(de)
- e)- neyse
- f)- ne vakit olsa
- g)- olsa olsa

Kaya Bilgegil, *Türkçe Dilbilgisi* adlı kitapta, dilek-şart kipi (şart sigası) hakkında bu kipin şart anlamı taşıdığı zaman onu haber kipleri içinde mütalâa etmek gerektiğini söyler. Teşkil yolu, fiilin kök ve gövdesiyle şahıs eki arasına ahenge göre -s veya -sa eki getirmekle yapıldığını, Batı Türkçesinden önce, bu ekin yerini -sar veya -ser tutunu da ayrıca belirtir.

Dilek-şart kipindeki bir fiil cezadan mahrum bulunduğu takdirde ya dilek ya da korku anlamı ifade ettiğini, her iki halde de dilek kiplerinden olduğunu da vurgulamaktadır.

a)- dilek anlamı taşıdığı takdirde ise, istekle ilgili inşâî bir fiil(inşâ-yı talebî) olur:

Bari Ahmet görünse!

b)- Korku anlamı taşıdığı zaman îkaî inşâ çeşidine girer:

Biz gece ziyaretine giderse yangın çıkarsa.

Kendilerinden sonra *de* bağlacı bulunmak şartıyla söz konusu kipe giren bir fiilin olumlu ve olumsuz halleri birbirini takip ederse fiile şart ilgisi olmayan bir anlam kazandırır.

Tembih etsen de etmesen de derslerimizi hazırlamamız gerekiyordu.

Tahsin Banguoğlu *Türkçenin Grameri* kitabının dilek-şart kipleri bölümünde ele aldığımız kip üzerine şu bilgileri verir:

Dilek-şart kipleri yeni Türkçede eğilim kiplerinden sayılırlar. Birleşik şart kiplerinin yani şart tarzının oluşması sonucu olağan şart cümlesi onlarla yapılır olmuş ve eski şart kipi ve bileşikleri, bağlaşik olarak olmayası şart cümlesinde ve bağlaşik olmayarak dilek anlamında kalmıştır.

Şart cümlesi: Bir baş cümleyle bağımlı yardımcı cümle niteliğinde şart kiplerinden bir dış cümleden meydana gelen birleşik cümleye tümlene şart cümlesi denir. Şart cümlesinde baş cümlesi şart yapısı değil; varılacak sonucu gösteren ceza yapısı teşkil eder.

Anlatım bakımından iki tür şart cümlesi ayırt ederiz. Biri şartın yerine gelmesiyle cezanın gerçekleşeceğini tereddütsüz gösterir. Buna olağan şart cümlesi denir. Öbürü de şartın yerine gelmemesi sebebiyle cezanın gerçekleşmediğini veya gerçekleşmeyeceğini gösterir. Buna da olmayası şart cümlesi denir.

1)-Olağan şart cümlesi: Dilimizde şart tarzının gelişmesiyle aslında bir eğilim kipi olan şart türlü zaman kavramı taşıyan şekiller kazanmış ve olağan şart cümlesi denmiştir ve yalnızca şart tarzında birleşik kiplerle yapılır:

Pek sıkıldıysan biraz dolaş.

2)-Türkçede dilek-şart kipleri yukarıda belirttiğimiz gibi bağlaşık olmayarak şart anlamında kalmış, bağlaşık olarak da olmayası şart cümleleri kuruluşuna yarar olmuşlardır:

Biraz bekleseydiniz görüşürdünüz.

Dilbilgisi kitabında Tahir Nejat Gencan şart kipi üzerine aşağıdaki bilgileri vermiştir:

Bu kip, eylem tabanına *-sa* getirilerek yapılır. Ayrıca çekimini de şu şekilde gösterir.

gel-se-m	gel-se-k
gel-se-n	gel-se-niz
gel-se	gel-se-ler

Kipin anlam özellikleri: Bu kipin iç içe iki anlamı vardır.

a)- dilek: Yarın bize gelsen, arkadaşlarla gitseniz.

b)- koşul: Birkaç kez okusa unutmayacak.

Kipin tümcede dilek ve koşul anlamlarından hangisine kayacağı, kimi durumlarda, konudan sözün gelişinden kolayca ayırt edilir. Ses ve söyleyiş bunu çok iyi belirtir.

a)- Temel öznenin olacağını bir pekiştirme ayırtısı ifade eder:

Arasa sorsa bir sonuca varır.

b)- *da, bile* bağlaçları gelince temel öznesinin isteği uygun düşmeyeceği ayırtısı ortaya çıkar.

c)- Kökdaş koşul kiplerinin olumlu ve olumsuzlarında *de* bağlacı alanlar eşitlik anlamı verir.

Eski biçimi Göktürk Yazıtları'nda *-sar/-ser* şeklindedir:

Üzre Teñri basmasar, asra yir telinmeser Türk budun iligin törüğün kem ertedi.

Siz gelseniz de gelmeseniz de biz kıra gideceğiz.

Ağlasa da çırpınsa da bu iş olacak

Koşul önermesi:

a)- Dilek-koşul kipiyle

b)- Ekeylemin koşul kipiyle

c)- Eylemlerin koşul şekilleriyle

ç)- Dilek- koşul kipinin öyküleme, söylenti şekilleriyle -se ekini almış kiplerle

ve birleşikleriyle kurulan önermeler ancak yan önerme olur. Bunlara “önerti-koşul önermesi” denir.

İnsan melek olsaydı cihan cennet olurdu.

Kullanılış Özelliği:

1- a) Koşul kiplerinin öyküleme ve söylentilerinde

b) Geçmiş zaman kiplerinin koşullarında

2- ise ek fiili anlam kaymasıyla bağlaç görevinde kullanılıncaya temel önermeler geçmiş zaman kipleriyle de kurulabilirler.

3- Devrik cümlelerde koşul önermesi sona da gelir:

Ya ben nasıl yaşarım siz ölürseniz.

Anlam Özellikleri:

a) Soru adlı, koşul önermesini düşünülen bütün Katmakla berkitir.

b) Dilek-koşul kiplerine mi soru eki ikircimlik ayırtısı katar:

Dönsek mi bu aşkın şafağından

Gitsek mi ekalim-i leyale

c) Başlamda koşullu kip tekrarlanır, sonra o eylemin geniş zaman, gelecek zaman kiplerinden biriyle biterse olasılık ayırtısı berkitilmiş olur:

Bu işi yapsa yapsa Orhan yapar.

ç) Sorulu koşul kipinden sonra o eylemin emir ve istek kiplerinin gelmesi, anlama kesinlik değeri katar. Ne derlerse desinler, ben yapacağımı bilirim.

d) Yeterlik bileşiği geniş zamanın koşul şeklinden sonra emir kipi kullanılınca olanaksızlık kavramı iyiden iyiye belirir:

Yapabilirse yapsın da görelim.

e) Koşullu eylemlerin gerek sözcüğüyle öbekleşmesi de sık görülür:

Böyle olsa gerek.

f) Koşullu eylemlerden sonra (e!, a!) ünlemleri söze kızgınlık ya da senli benli konuşma ayırtısı katar.

g) Koşullu eylemlerle kurulmuş bileşik cümleler, karşıt düşüncelerin anlatımına yaramaktadır:

İç dedilerse çeşmeyi kurut demediler ya.

h) Dilek- koşul kiplerinin anlam kaymasıyla ana kavramlardan uzaklaştığı da görülür. Böyle tümceler biçimce koşulludur. Ne var ki anlamca koşullu saymak yersizdir:

Ağlarsa anam ağlar gerisi yalan ağlar.

Not: Dilek koşullu eylemleri önermek:

a) Dilek belirteci keşke ile

b) Koşul belirteçleri eğer, şayet ile pekiştirilir.

Türkçe Dilbilgisi kitabında Mehmet Hengirmen, dilek-koşul kipinin *-sa/-se* ekiyle yapıldığını eyleme dilek ve koşul anlamlarını yüklediğini ve ünlü uyumuna girdiğini ifade eder. Bu ekle yapılan atasözlerine örnek verir:

Sık gidersen dostuna, yatar arka üstüne.

Kedinin kanadı olsaydı, serçenin adı olmazdı.

5.BULGULAR

Şart kipi Türkmen dilinde *-sa/-se*, Azerbaycan dilinde *-sa/-sä*, Türk dilinde *-sa/-se*, Gagauz dilinde *-sa/-sä* ekleri ile anlatılır. Bu ek, Türkî dillerin her birinin fonetik özelliklerine göre bazı farklılıklar gösterir. Örneğin şart eki, Altay ve bazı diğer dillerde *-za/-ze*, Başgirt dilinde *-na/-ne'dir*. Tuva dilinde şart kipi, fiilin son sesine göre; *-tar/-ter*, *-dar/-der*, *-lar/-ler*, *-nar/-ner*, ekleri ile yapılır. Bunlardan *-tar /-ter*, *-dar /-der* esas şekil; diğerleri ise bu eklerin fonetik varyantları kabul edilir.

Şart kipinin olumsuzu karşılaştırılan dillerin hepsinde fiil tabanına *-ma/-me* (*-mä*) ekinin getirilmesi ile yapılır.

Karşılaştırılan dillerde şart ekinin genellikle gelecek zaman kipine, emir gereklik, hayal, istek gibi fiil kiplerine, belli derecede şimdiki zamana, az miktarda ise geçmiş zaman (esasen de karmaşık geçmiş) kiplerindeki fiillere bağlandığını görüyoruz. Gagauz dilinde ise şartın geçmiş zamanlı fiillere gelişine rastlanılmaz. Türkmen dilinde şart eki bilinen geçmiş zaman kipindeki fiillere bağlansa da Türk ve Azerbaycan dillerinde, geçmiş zamanın sadece birleşik zamanlı fiillerine eklenerek kullanıldığını da görüyoruz.

Sonuna şart eki eklenen sözler *-du/-di*, *-dır/-dir* eklerini alarak tekrarlandıklarında beraberce tahmin bildirirler.

Birçok dilci aslında şart ekine gelen bilinen geçmiş zamanlı imek (*ermek*) ek fiilinden oluşan *-sadı/-sedi* yapısını fiilin şart kipinin geçmiş zamanı kabul etmişlerdir. (Günümüz ve diğer Türkî dillerde bunun *-sa yedi// idi* biçimleri de kullanılır.)

Türkmen ve Azerbaycan dillerinin klasik eserlerinde ve halk edebiyatı ürünlerinde, sıfat fiilin *-ar/-er* ekini almış dolaylı şart kipleri de kullanılmıştır.

Fiilin şart kipi Türkmen ve Gagauz dillerinde yardımcı cümlenin yüklemi olduğunda, her zaman sadece şart anlatmakla sınırlanmaz ve bazı cümlelerde, temel cümlenin yüklemine göre, şart ile birlikte zaman, sebep gibi muhtelif anlam ifadelerini bünyesinde barındırabilir.

Bazı cümleler dış görünüşünden şartlı birleşik cümlelere benziyor olsa da, şart kipindeki fiil sonraki cümledeki hareketin veya durumun ortaya çıkış şartını anlatmaz.

Fiilin şart kipi, birleşik cümlelerde temel cümlenin yüklemine gramatik kipine genellikle birleşik cümlenin içeriğine göre, zaman, karşılaştırma, etkilenme gibi manaları ve diğer anlam ifadelerini de katabilir.

Şart kipindeki fiiller, basit cümle yüklemi ya da yüklemine tamamlayıcısı (ögesi) olarak da kullanılabilir. Tek başına basit cümlenin yüklemi olduğunda, genellikle istek, arzu anlatsa da metne ve cümlenin muhtevasına göre bazı durumlarda pişmanlık, dilek, öfke, övgü gibi muhtelif anlam ifadelerini de karşılayabilir. Ekin istek anlatışı diğer Oğuz dillerinde yaygın olsa da Azerbaycan dilinden toplanan materyallerde buna rastlanılmaz.

Şart kipindeki fiiller bir cümlede arka arkaya getirilerek de arzu anlatılır.

Örnek: Okuvı bir çaltrak *gutarsak*, işe bir *başlasak!*

Eğer olumsuzluk eki almış şart kipi, *-ay/-ey* eki ile birlikte yardımcı cümlenin yüklemine kipini oluşturuyorsa genellikle şart anlatır.

-ay/-ey eki esasen şart anlamını güçlendirir. Şart kipindeki olumlu fiil, yardımcı cümlenin yüklemine teşkil ettiğinde *-ay/-ey* eki yine şartı karşılar.

Örnek: Éger men értir birinciligi *alıp biläysem*, onda men onuñ élleri bilen gazate yazırın (N. S., S. é., 169 sah.)

Karşılaştırılan Türkî dillerin tamamında fiil şart kipinin arkasına *-dı/-di* eki de getirilir. Diğer Oğuz dillerinden farklı olarak, Azerbaycan dilinde bunun *-sa idi/-se idi* şeklindeki varyantı da diğerine paralel olarak kullanılır.

Örneklere görüldüğü üzere, Türk, Azerbaycan ve Gagauz dillerinde şart eki ile *-dı/-di* ekinin arasında *-y* ünsüzü türer. Türkmen dilinde iyelik eki iki defa kullanılır. Yani hem şart ekinin hem de *-dı/-di* ekinin sonuna getirilir. Ama Türkmen konuşma dilinde bu eklerin birisinin atılıp *-sadam/-sedim* ya da *-samdı/-semdi* gibi kullanılışına da rastlanır. Fakat bu durum gramatik anlama etki etmez.

Türkmen dilinin klasik eserlerinde bu karmaşık kip *-sadı/-sedi* eki ile birlikte belli derecede *-saydı/-seydi* *-sa idi/ -se idi (édi)* şeklinde de görülür. Özbek, Karakalpak gibi bazı Türkî dillerde bu ek halen *-sa idi/-se idi (édi)* biçiminde kullanılmaktadır. Bu gibi hadiseler de fiilin bu kipinin bünyesindeki *-dı/-di* ekini, Türkolog'ların tamamının hem fikir olduğu gibi aslında bilinen geçmiş zaman kipinde kullanılan *-i (r)mek // -e (r)mek* ek fiilinin kısaltmış şeklidir.

M. Geldiev ile G. Alparov'un gramerinde bu kip hakkında şöyle denilmektedir: “ Şart fillerinin sonuna *dı* gibi bir ek fiil getirilip, özür, pişmanlık ya da istek (diğer) anlamları karşılanabilir.

Anlatılan mana ifadeleri (esasen modallık) ile bağlantılı olarak Türkmen dilinde *bol-* yardımcı fiili iki kez (birinci asıl olarak sıfat fiil; ikinci ise dilek-şart kipleri) tekrarlanarak da kullanılır: *yazan bolsadı, yazmalı boylan bolsadı v.b.*

Günümüz Türkmen dilinde *bolsadı* sözünün isimleşerek adlar gibi kullanılışını da görmek mümkündür. Bu yapı, çoğunlukla, *bolsadı éken, bolsadı ékeñ* gibi kalıplaşmış kelime gruplarında kullanılır

Bizim fikrimizce, bu *-saydır* şeklindeki ekin *-se* kısmının, fiilin şart kipi olduğunu kabul etmek zor değildir. Ekin ikinci bölümünün ise aslında *govı, yağşı* (iyi, güzel) manasındaki *ey* sözü ile tahmin, şüphe bildiren *-dir* ekinden meydana gelmiş olması mümkündür. *-seydir* ekinin gramer anlamı günümüzde kullanılan fiilin şart kipinin *yağşıdır* sözü ile birlikte anlatılan manasına yakındır.

Günümüz Oğuz dillerinde fiilin şart kipi, esasen, birleşik cümlelere ve belli derecede giriş ile basit cümlelerin kurulmasına yardımcı olur.

Türkî dillerin morfolojisine ait çalışmaların bazılarında, fiilin şart kipinin metne göre zaman anlatma özelliğinin de var olduğu belirlense de; birçok çalışmada (esasen, söz dizimine ait dillerde) bu kipteki fiillerin şart ve karşıtlık bildiren yardımcı cümle yüklemi olmakla sınırlanmayıp zaman yardımcı cümle yüklemi teşkil edebildiği de belirlenmiştir. Daha sonraki yıllarda Türkolog'lar şart kipinin katılmasıyla şart, karşılık ve zaman bildiren birleşik cümlelerin kurulabildiğini tespit etmişlerdir. Bunlar arasında, N. K. Dmitriev, şart kipinin yardımı ile beş çeşit [şart, karşıtlık, vakit, doldurgıç (yükleme, ayrılma, yönelme tamlayıcıları) yer] birleşik cümlenin yapılabildiğini söyler. Daha sonraki yıllarda, bütünüyle birleşik cümleler konusuna veya Türkî dillerin söz dizimine ait yazılan kitaplarda geliştirilmiştir.

Yüklemi şart kipinde olan yardımcı cümleler, bağlandıkları temel cümle öğelerine veya metinde anlatılan manaya göre muhtelif birleşik cümleler oluştururlar. Şart kipindeki fiilin basit cümlenin yüklemi ya da yüklemnin bir parçası olabilmesi; bu fiil kipinin, çoğunlukla, şart anlamından uzaklaşması ve arzu, istek, pişmanlık, tahmin etmek gibi manaları anlatması ile bağlantılıdır. Fiilin şart kipinde bu yukarıdakiler gibi anlamların varlığı Türkî dillerin incelenme sürecinin ilk dönemlerinden başlayarak, dilciler tarafından ele alınmış olsa da, bu kipteki fiilin basit cümlenin yüklemi

olabilmesi ya da basit cümlelerin yüklemının bünyesinde kullanılışı, esasen, daha sonraki dönemlerde bazı dilciler tarafından ele alınmıştır.

A. Batmanov şart kipinde kullanılan fiilin, basit cümlelerin yüklemi ya da yüklemının bir bileşigi olabileceğini ifade edip; Kırgız dilindeki bazı yardımcı sözler (*kerék, eken ve v.b.*) ya da ekler (*-çı/ -çi/-çu/-çü ve v.b.*) ile de kullanılabileceğini göstermiştir.

Türkî dillerde şart eki almış bazı sözler, cümlede sadece yüklem olmakla sınırlanmayıp, belirli bazı sözler ile birlikte metne göre başka anlamlarda da kullanılırlar. Şart eki almış bazı sözler ise zamanla yüklem olma özelliklerini tamamen kaybederler ve günümüzde yeni anlamlar kazanırlar.

6. SONUÇ VE ÖNERİLER

Türkmen dilcilerinin Türk şivelerinden örnekler vererek şart kipini çok kapsamlı bir şekilde ele almalarına ve bu hususta yazılan bütün kitapları inceleyerek meseleyi detaylarıyla ortaya koymalarına karşılık Türkiye Türkçesi dilcileri, şart kipini sadece şekil yönünden ele almış anlam fonksiyonlarına değinmemişlerdir.

Ayrıca, bizim gramer kitaplarımızda, bu konu yüzeysel olarak ele alınıp, kipi oluşturan ekler tanıtılmış, şart kipine birkaç cümle örnek verilmiştir. Şart ekinin kökeni ve anlam fonksiyonları hususunda ise hiçbir izahta bulunulmamıştır.

İncelediğimiz Türkiye Türkçesi gramerlerinde şart kipi üzerine Türkiye Türkçesi'nde Türkmençe'deki gibi detaylı bir bilgi görememekteyiz.

Türkiye Türkçesi'nde fiil kipleri ve bunların kökenleri hususunda kapsamlı araştırmaları içeren, özellikle anlam fonksiyonlarını ortaya koyan kitaplar yazılmalıdır.

Daha önce bu amaçla, A. Meredov-S. Ahallı, Türkmen Klassik Edebiyatının Sözlüğü (Türkmen Klasik Edebiyatı'nın Sözlüğü)¹, B. Hocaev, Hezirki Zaman Türkmen Dilinde İşlikFormaları (Günümüz Türkmen Dilinde Fiil Kipleri)², B. Hocaev, Türkî Dillerin Günorta-Günbatır Toparında Arzuv ve Hökmanlık Anladyan İşlik Formaları (Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda İstek ve Gereklilik Anlatan Fiil Kipleri 1. Bölüm: İstek Kipi)³ adlı çalışmalar Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü'nde Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK danışmanlığında gerçekleştirilmiştir.

Biz de tez konusu olarak değerli dilbilimci B. Hocaev'in Türkî Dillerin Günorta-

¹ Yayınlanmış yüksek lisans tezi (A. Meredov – S. Ahallı, Türkmen Klssık Edebiyatının Sözlüğü), “Türkmen Klasik Edebiyatının Sözlüğü.” Aktaranlar: Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK, Tuncay BÖLER; Gaziosmanpaşa Üniversitesi Yayınları, Tokat, 2004.

² Yayınlanmamış yüksek lisans tezi (B. Hocaev, Hezirki Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları) “Günümüz Türkmen Dilinde Fiil Kipleri”Aktaranlar: Yrd. Doç. Dr. Aydın BUDAK, Ali Osman SOLMAZ; Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Ens., Tokat, 2002.

³ Yayınlanmamış yüksek lisans tezi.) (B. Hocaev, Türkî Dillerin Günorta – Günbatır Taparında Arzuv ve Hökmanlık Anladyan İşlik Formaları), “Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda İstek ve Gereklilik Anlatan Fiil Kipleri 1. Bölüm: İstek Kipi”) Aktaranlar: Ydr. Doç. Dr. Aydın BUDAK, Ahmet Zeki ALPTEKİN, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2005

Günbatar Toparında Şart Kipi (Türkî Dillerin Güneybatı Grubunda Şart Kipi) adlı kitabını seçtik.

Yapacağımız bu çalışmanın şart ekinin kökeni ve anlam fonksiyonları hususunda önemli bilgiler ortaya koyacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

- Alptekin, Ahmet Zeki, *Türkî Dillerin Günorta-Gübatar Toparında Arzu ve Hökmanlık Anladyan İşlik Formaları*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2005
- Banguoğlu, Tahsin, *Türkçenin Grameri*, Baha Matbâsı, İstanbul, 1974, s: 467, 549–550,
- Bilgegil, M. Kaya, *Türkçe Dilbilgisi*, Dergâh Yayınları, İstanbul, 1. baskı 1964, 2. baskı 1982, 3. baskı 1984
- Böler, Tuncay, *Türkmen Klassik Edebiyatının Sözlüğü*, yayınlanmış yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Tokat, 2005
- Demir, Tufan, *Türkçe Dilbilgisi*, Kurnay, Ankara, 2004, s: 222, 393–395
- Dizdaroğlu, Hikmet, *Tümce Bilgisi*. T.D.K., Ankara, 1976, s: 209-215
- Ediskun, Haydar, *Türk Dilbilgisi*, Remzi Kitabevi, Eylül, 2003 s: 184–185, 384–386
- Ergin Muharrem, *Türk Dilbilgisi*, İstanbul, 1977, s: 299–300
- Gencan, Tahir Nejat, *Dilbilgisi*, Türk Dilleri Araştırmaları, Ayraç Yayınevi, Ankara, 2001, s: 162–165, 321–322
- Hatiboğlu A. Necip, *Türk Dili Dersleri, Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Birlik Of-Set y
- Hengirmen, Mehmet, *Türkçe Dilbilgisi*, Engin Yayınevi, 1. basım Aralık, 1955, 2. basım Haziran 1997, 3. basım Eylül, 1998
- Korkmaz, Zeynep, *Türkiye Türkçesi Grameri*, (Şekil Bilgisi) T.D.K. Yayınları 827, Ankara, 2003, s: 612–615
- Özkan, M., O. Esin ve H. Tören, *Yüksek Öğretim Kurumlarında Türk Dili Yazılı ve Sözlü Anlatım*, Filiz Kitabevi, İstanbul, 2001, s: 387-389, 502

Solmaz, Ali Osman, *Hezirki Zaman Türkmen Dilinde İşlik Formaları*, yayınlanmamış yüksek lisans tezi, Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü Tokat, 2002

Şçerbinin V. G., *Rusko Türetskiy Slovar'* (*Rusça-Türkçe Sözlük*), Moskova, 1989

Tekin, T. Mehmet Ölmez, Emine Ceylan, Zuhul Ölmez, Süer Eker, *Türkmençe-Türkçe Sözlük*, Türk Dilleri Araştırmaları Dizisi, Simurg Yayınevi, Ankara, 1995

Timurtaş, Faruk Kadri, *Eski Türkiye Türkçesi*, Gramer-Metin-Sözlük, Enderun Kitabevi, İstanbul, 1994, s: 131

Kara, Mehmet, *Türkmençe*, Akçağ Yayınevi, Ankara, 1. Baskı 2000, 2. Baskı 2001

METİN AKTARMASINDA ANLAM KARŞILIĞI VERİLEN GRAMER TERİMLERİ

abartma : Kese çek-	öznenin bağlı olması haline denir: Dandış
anlam : Manı	ağza
anlam kalıntısı : Mana yokındısı	biri, falan, filan, kimse gibi adı
at sözlem : İsim cümlesi	bilinmeyen varlıkları karşılayan
atasözü : Nakıl	zamirlerdir : Nemelim çalışma
bağlaç : Soyuz	bitmiş, tamamlanmış geçmiş zaman (-dı/-
bağlama edatları : Bağlayıcılar	di) : Gutarlıklı öten zaman
basit : Yönekey	cümle : sözlem
basit cümle : Yönekey sözlem	çekim : Üytgame
baş düşünüm : İsmın yalın hali	çok heceli kelimeler : Köp boğunlu sözler
belgisiz zamir : Nēmelim çalışma	çokluk eki : Köplik çalışması
belirsiz gelecek zaman : Hēzirki gelecek	dar ünlü : Dar çekimli
zaman	dolaylama : Perifrastik
benzer : Menzeş	dönüşlü fiil : Derece işlig
benzeşme : Menzeşme	durum zarfları : Hal- yağday halları
benzetme : Deneştirme	ek : Goşulma
bileşik cümle : Eyercentli goşma sözlem	emir kipi : Buyruk yönkemeleri
bileşik yapan : Sostav	Eş veye yakın anlamlı kelimeler :Sinonim
bilinen kesin gelecek zaman : Kategorik	fiil : İşlik
gelecek zaman	fiil çekimi : İşlik üytgame
bir cümlede öznenin birden çok yükleme	fiil kipi : İşlik forması
bağlı olması veya bir yükleme birden çok	fiil tabanı : Düyp işlik

fonetik, ses bilgisi : Fonetika	kategorik geçmiş zaman : Bilinen geçmiş zaman
geçmiş : Prodşedşē	kelime çeşitleri : Söz toparları
geçmiş zaman : Öten zaman	kelime varlığı : Sözlük sostavı
gereklilik kipi : Hökmanlık kipi	kişi : Yönkeme
hal, durum : Düşüm	kişi, şahıs, özne : Sub'ek
hangi, nasıl : Nēhili	konuşma : Geleşme
hece : Bogun	koşaç : Haberlik kategoriyası :
hitap : Yüzlenme	kök işlik: Kök fiil
içerik, imge, mana : Mazmun	metin : Konteks
imlâ : Orfografiya	miktar zarfları : Muktar-ölçek halları
ince ünlü : İynçe çekimli	nesne, konu : Predmet
intonatsiya : Ton, tonlama	olumsuz : Yokluk
isimden isim yapma : Atlardan atların yasalışı	öge , bileşen : Komponent
isme ait olan : Substantivleş-	öz anlamı dışında, cümle başında veya sonunda kullanılan kelime : Modal söz
ismin bulunma hali : Orun düşim	özet : Avtoreferat :
ismin yükleme hali : Yeniş düşüm	özne : Eye
iyelik :Yönkeme	sayı, miktar, adet : San
iyelik eki : Yönkeme kategoriyası	sebepe-maksat halları : Sebepe zarfları
kafedra : Kürsü	sentaks, söz dizimi : Sintaksis
kalıplaşmış : Durnuklı	sesli harfler : Çekimliler
kandidat : Doktor adayı	sessiz harfler : Çekimsizler

sıfat fiil : Ortak işlik	tümleç : Doldurgıç
somut ad : Konkret at	türetme : Yasama
soru eki : Sorag goşılması	vurgu : Basım
söz : Slova	yalın hali : Boş düşüm
söz dizimi : Sintaksis	yapı : Konstruktsiya :
söz öbeği : Söz düzümi	-yar/-yer ile yapılan şimdiki zaman :
sözcük hazinesi : Leksika	Umumi hezirki zaman
sözcükle ilgili : Leksik	-yardı, - yerdı : Devamlı Geçmiş zaman
şahıs zamirleri : Kişi çalışmaları	şeklinde yapılan zaman
şart kipi : Şart forması	yardımcı cümle : Eğercenli sözlem
şartlı giriş söz : Şart modalı	yardımcı fiiller : Arkaçılar
şekil bilgisi, morfoloji : Morfologiya	yardımcı kelimeler : Kömekçi sözler
şimdiki zaman : Hezirki zaman	yat-, otur-, dur- ile yapılan şimdiki
tamlanan : Ayıklanıcı	zaman: Konkret hezirki zaman
tamlayan : Ayıklayıcı	yer : Orun
tamlayıcı : Ayıgıç	yer zarfları : Orın halları
tasnif : Klassifikatsiya	yuvarlaklaş- : Dodaklan-
tek heceli kelimeler : Bir bogunlı sözler	yüklem: Habar
tekil : Birlik	zaman zarfları : Vagt halları
tekrar : Tirkeş söz	zamir : Çalışma
temel cümle : Baş sözlem	zarf fiil : Hal işlik
terim : Termin	
tez : Dissertatsiya	

zat, kim, bir, haçan, haysı, gaydım gibi

sözlerden oluşan zamirlerdir. : Yokluk

çalışma

zıt anlamlı kelime : Antonim

ÖRNEK CÜMLELERDE GEÇEN TÜRKMENÇE KELİMELEK SÖZLÜĞÜ

agronom : Tarım uzmanı	dağı : Daha fazla
aňsat: Kolay	däl : Değil
arman : Hayıflan-	dayhancılık : Çiftçilik
artıkmaç: Mükemmel	derrev : Hemen , derhal
aşır- : Üzerinden geçirmek	derveze : Büyük kapı
ayarlı sakla- : Özenle koru-	dınçaklıl, dınç : Tatil, dinlenme
babat, babatda : Hakkında	düüş : Rüya
bēhbid : Kızma, hoşnutsuzluk	edara tap : İdare, daire, büro, yönet-
belet : İyi bilen	ēdil : Tapatıp, aynen
beryar : Neden ol-	elcaz : Kâr
bes : Yeter	elt- : ilet-
bokurdag : Boğaz	ērbedi, erbet : Yaramaz, kötü, fena
bukul-, buk- : Gizle-, sakla-	ertir : Yarın
car : Haber	eyger : Başar-, becer-
cay : Bina, ev	eymen : Kork-, çekin-
cogap : Cevap, yanıt	galtaş : Dokun-
cübi : Yan cep	gara- : Emret-
çalam, çaş et- : Dağıtmak	gara, garran : Yaşlan-
çaltrak : Daha çabuk, daha hızlı	garrı : Yaşlı
çeme : Uygun durum	gay : Uçmak dolaşmak, fırtına
çozha : İki taraftan yapılan harcama	gayra : Kuzeydoğu, geri, bile, yan
çümşüllet : Kıramp gir-	gazet : Gazete

geñ : Garip, şaşkırtıcı	ınamdar : Emniyetli
genirgenlik: Şaşkınlık	ıran- : Sendele-
gepleme : Konuşma	igen : Sızlan-, söylen-
gıbatçı : Dedikoducu	ikigövün : Kararsız
gıgır- : Bağır-	iküçlülük : Belirsizlik, tereddüt
goşa : Çift	kaka : Baba
gotur : Çiçek bozuğu, uyuz	kemet, kemed : Et
govşa- : Zayıfla-	kemsin- : İncin-
govşak : Zayıf	kēn : Küf
gozga- : Çek-	kepder : Güvercin
gövün : Gönül, kalp	keş : İz
hemayin : Özgür, serbest	komsomol : Komünist partinin gençlik
hemçilik : Eksiklik, kusur	örgütü ve bu partinin üyesi
hermişe : Her zaman	kontora : Daire, ofis
henizem : Henüz	köl : Göl
hıllalla : Külfet, zahmet	köp : Çok
hıyal : Niyet	köpel- : Art-
hil : Birini ya da bir şeyi diğlerinden	kövsarla- : Esmek, rüzgarın vurması
ayıran önemli özellik	lap : Şişir-, abart-
hormat : Saygı, hürmet	meret : İslâmî takvimde sekizinci ayın adı
hökman : Zorunlu, mutlak, mecbur	meslik : Neşe
hudojnik : Ressam	murt : Bıyık
ılga- : Koş-	mün : Bin-

nahar : Yemek, ař	soldat : Asker
namede bolsa : ne olsa	soval : Soru, sual
nēhili : Hangi, nasıl	söy : Neden, sebep
oblast : Bölge, yer	süm- : Sokul-
onşuk : Barış	süy- : Sündür-
orna- : Bir yere yerleş-	şonça : Bunca, bu kadar
ozal : Önce, daha evvel	taba- : Büyümeye başla-
ör- : Bitir-	talant : Yetenek
övez : Ödeme, tazminat	tamaşacı : Seyirci
övrül- : Çevril-	tap- : Bul-
öyde : Küçük şeylerin içinden irilerini	tayyarla- : Hazırla-
seçip almak	telpek : Kalpak, papak
öyke : Gücen-, kırgınlık	tikenekle- : Tüyleri diken diken ol-
pak : Boş, sonuçsuz, yararsız	tizrek : Çabuk, hızlı
pakırda- : Kahkaha ile gül-	toyhan : Düğün evi
parahatçılık : Sakin, mutlu	tutanerli : Kararlı
peslik : Alçak çukur yer	ur- : Vur-
petiş : Boğucu, sıkıcı	urp : örf, âdet
polk : Albay	urşu : Savaş, mücadele
pöl : niyet	üyşmel : İnsan topluluğ
rayon :Bölge	üytge- : Değiş-
sagat : Saat	yagday : İmkan, an
sapak : İplik	yatla- : Anımsamak

yatla : Tembel

yekece : Tek, bir

yıllap : Senelerdir

yörep geç- : Yürüyüp geç-

yumur- : Yıka-

yumuş : Ödev, görev

yuvdun- : Yutkun-

yüzlenme : Yönelme, davet, hitap

zın- : Fırlat-, at-